

ZMIŃA

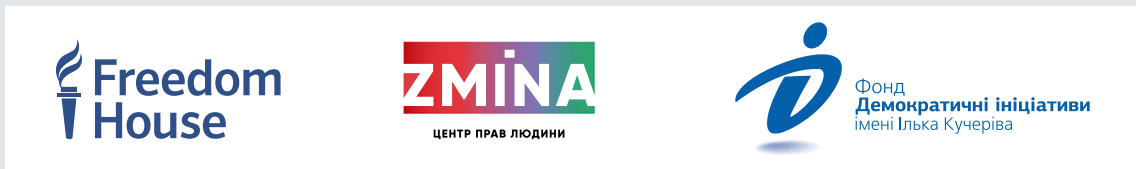
ЦЕНТР ПРАВ ЛЮДИНИ

ВИКЛИКИ ДЛЯ СВОБОДИ СЛОВА ТА ЖУРНАЛІСТІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виклики для свободи слова та журналістів в умовах війни: соціологічне дослідження / П. Бондаренко, Т. Печончик, А. Сухарина, В. Яворський; Центр прав людини ZMINA. – Київ, 2023. – 56 с.

У цьому дослідженні проаналізовані виклики для журналістів та свободи слова в Україні в умовах широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації. За допомогою фокус-груп та експертного опитування журналістів описані виклики для таких складових частин свободи слова: цензура та самоцензура; вплив правового регулювання; загроза покарання; оцінка журналістами рівня власної безпеки тощо.

Дослідження проведене Центром прав людини ZMINA у співпраці із Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва за підтримки Представництва Freedom House в Україні; воно є частиною проєкту «Підтримка захисників свободи слова і вираження поглядів в Україні під час конфлікту». ZMINA та партнери – Платформа прав людини й Інститут масової інформації – підтримують право кожної та кожного на свободу думки й слова та на вільне вираження своїх поглядів.

Фото на обкладинці і в тексті дослідження: УНІАН.

Центр прав людини ZMINA працює у сфері захисту свободи слова, свободи пересування, протидії дискримінації, попередження тортур і жорстокого поводження, боротьби з безкарністю, захисту правозахисників і громадських активістів на території України, включно з окупованим Кримом, а також захисту прав осіб, які постраждали внаслідок війни. Організація проводить інформаційні кампанії, освітні програми, працює над моніторингом і документуванням випадків порушень прав людини, воєнних злочинів та злочинів проти людяності, готує дослідження, аналітику й домагається змін завдяки національній та міжнародній адвокації.

Детальніше про Центр прав людини ZMINA та його діяльність:

zmina.ua

zmina.info

Контакти для зауважень і пропозицій

Електронна пошта: info@humanrights.org.ua

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РЕЗЮМЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	5
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
Фокус-групи.....	12
Експертне опитування.....	13
РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	15
ОЦІНКИ ДОТРИМАННЯ СТАНУ СВОБОДИ СЛОВА ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	16
ЦЕНзуРА ТА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	19
Оцінка рівня та суб'єктів цензури.....	19
Ставлення до телемарафону «Єдині новини».....	22
ПОШИРЕНІСТЬ САМОЦЕНзуРИ ТА ЇЇ ВИЯВИ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	26
ВПЛИВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	34
Регулювання роботи журналістів у зоні бойових дій.....	34
Відповідальність за поширення фейків.....	37
Питання кримінальної відповідальності у зв'язку із журналістською діяльністю.....	39
ЗАГРОЗИ ЖУРНАЛІСТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ І ЖУРНАЛІСТАМ.....	40
ОСНОВНІ ДІЇ ДЛЯ СВОБОДИ СЛОВА ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ.....	43
ДОДАТКИ	45
Додаток 1.....	45
Додаток 2.....	47

Вступ

Запеклий опір України та всіх українських сил оборони у 2022 році дозволив протистояти російській збройній агресії та звільнити ряд територій, зокрема частини Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської та Херсонської областей. Водночас війна триває, а ситуація в країні залишається вкрай напруженою.

Обставини воєнного часу ставлять особливі вимоги до роботи журналістів. З одного боку, інтереси безпеки держави, захисту цивільних осіб та військових можуть мати перевагу над правами на доступ до інформації, свободу слова та вираження поглядів. З іншого боку, вільні ЗМІ та свобода слова в Україні є не тільки наріжним каменем демократії, а й додатковим фактором українського спротиву – незалежні ЗМІ та журналісти можуть чітко окреслити наявні проблеми і наблизити їхнє вирішення. Якісна робота журналістів дозволяє доносити до українців та іноземців справжню картину війни в Україні та забезпечувати підтримку багатьох країн світу.

При цьому зберегти свободу слова під час такої кровопролитної війни є надважким завданням.

Де проходить межа між свободою слова та національною безпекою? Якими є найбільші загрози свободі слова та роботі журналістів в умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України? Яку інформацію можна публікувати, а яку ні? Якою мірою поширені цензура і самоцензура? Чи мають журналісти побоювання за власну безпеку? Як часто вони отримують погрози через свою діяльність? Які теми бояться порушувати? Які чинники впливають на журналістів під час вибору, чи поширювати певну інформацію? Чи можливо створити єдині правила роботи медіа під час війни?

Щоб дати відповіді на ці та інші питання, ZMINA разом із Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва за підтримки Freedom House провели соціологічне дослідження, метою якого було отримати краще розуміння викликів для роботи журналістів та свободи слова в умовах широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України.

Ця війна – не тільки легітимна боротьба України проти зовнішнього агресора задля відновлення територіальної цілісності країни, а й протистояння демократії та тиранії. Україна стоїть на передньому краї захисту демократичного світу від авторитарної й агресивної Російської Федерації, а тому питання збереження демократії і свободи слова всередині самої України є ключовим для подальшого розвитку і європейського майбутнього країни.

Ми сподіваємося, що проведене дослідження дасть змогу глибше зрозуміти, як сприймають ситуацію самі українські журналісти, зокрема як оцінюють стан свободи слова під час війни, наявність чи відсутність цензури, доступ до інформації, поширеність самоцензури та її виявів під час війни та необхідних дій для захисту свободи слова на даному етапі та після завершення війни.

Резюме дослідження

Дослідження мало на меті проаналізувати виклики для свободи слова та журналістів в умовах широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України.

Воно включало: проведення Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва на замовлення Центру прав людини ZMINA за підтримки Представництва Freedom House в Україні трьох фокус-групових дискусій із 33 журналістами та особами, дотичними до журналістської діяльності (викладачі журналістики, керівники медіа, медіаексперти, блогери), ці дискусії відбулися у грудні 2022 року (якісне дослідження); а також експертне опитування 132 журналістів з різних регіонів України, проведене з 18 по 27 січня 2023 року (кількісне дослідження).

Для порівняння наводяться дані подібного опитування¹, проведеного з 30 травня по 14 червня 2019 року, в якому взяли участь 127 журналістів.

Оцінка рівня свободи слова

- Більшість опитаних журналістів вважають, що в Україні **навіть в умовах воєнного стану зберігається свобода слова**. Вона існує з суттєвими обмеженнями стосовно висвітлення обставин війни, проте зберігається.

¹ Див.: Виклики для свободи слова та журналістів в умовах війни – 2019: соціологічне дослідження / Т. Печончик, А. Сухарина, В. Яворський; Центр прав людини ZMINA. – Київ, 2019: <https://zmina.ua/publication/vyklyky-dlya-svobody-slova-ta-zhurnalistiv-v-umovah-vijny-2019-socjologichne-doslidzhennya/>

- Опитані журналісти оцінюють **стан свободи слова в Україні у 6,4 бала за 10-бальною шкалою**, де «1» – дуже погано, а «10» – дуже добре. При цьому кількість екстремально низьких оцінок (від 1 до 3 балів) становить менше 10%, тому можна говорити про відсутність суттєвої поляризації з цього питання. Для порівняння: у 2019 році журналісти оцінювали стан свободи слова у 7,6 бала. Як бачимо, після повномасштабного нападу Росії на Україну оцінка закономірно знизилася, однак вона все ще показує, що журналісти позитивно сприймають можливість виконувати свою роботу в умовах війни.
- Водночас значна частина опитаних медійників після 24 лютого 2022 року стикались у своїй діяльності з порушеннями права на свободу слова та інформації. **Найчастіше журналісти заявляли про відмову посадових осіб у наданні суспільно важливої інформації (51% опитаних), цензурування готових матеріалів або заборону оприлюднення певної інформації (22%) та відмови в акредитації (17%)**. Перші два порушення лідирували також і під час опитування 2019 року, а от на третьому місці тоді було замовлення завідомо неправдивої інформації задля зведення наклепу.

Цензура та доступ до інформації

- Основні побоювання журналістів стосовно загрози цензури з боку органів влади мають свої передумови. Так, говорячи про те, чи існує в Україні цензура, **26% опитаних вказують на її системний характер, 38% відповіли, що вона є в окремих ЗМІ, а 31% вважають, що цензура існує лише як поодинокі випадки**. При цьому з 2019 року суттєво зросла поляризація журналістів у цьому питанні, а саме: значно збільшилися частки журналістів, які говорять або про значну поширеність цензури, або про те, що це явище є досить рідкісним, і навпаки – майже у два рази зменшилася кількість тих, хто переконаний, що цензура як явище присутня лише в певних ЗМІ.
- Журналісти, які визнавали наявність **цензури**, найчастіше заявляли, що вона **проводиться з боку різних органів державної чи місцевої влади, а також власників ЗМІ**. На третьому місці – самоцензура журналістів.
- **Однією із форм цензури 62% опитаних медійників вважають єдиний телемарафон**, створений на початку повномасштабного вторгнення. **2/3 також переконані, що єдиний марафон має бути припинений**, і всі мовники можуть вести мовлення самостійно.
- Так само і практично всі опитані в рамках фокус-груп журналісти заявили, що формат єдиного телемарафону потрібно модифікувати, а певна частина виступає за повну відмову від такого формату. Основні аспекти, які потрібно покращити, – низька якість контенту окремих телеканалів у пулі (передовсім телеканалу «Рада»), низька кількість якісних емоційних сюжетів та відсутність адекватної ротації запрошених експертів. Багато журналістів також невдоволені тим, що єдиний телемарафон став майданчиком для піару провладної політичної сили.
- Щодо **форм тиску**, які використовувалися в журналістській практиці під час обґрунтування чи запровадження цензури, то найчастіше називалися **посилання на те, що «у нас війна» (57%), пояснення, що «це в інтересах країни» (44%), а також пояснення, що «така позиція не популярна у суспільстві» (29%)**.
- **14% опитаних журналістів повідомили, що органи влади досить часто вимагали попереднього узгодження поширюваної інформації, 40% стикалися з цим, але нечасто, і 46% заявили, що з ними такого не траплялося**. Схожа ситуація була і в 2019 році, коли близько 60% опитаних представників ЗМІ заявили, що стикались із вимогою узгодження інформації від органів влади. Найчастіше після повномасштабного вторгнення РФ в Україну такого **погодження інформації вимагали посадовці з місцевих адміністрацій (55%) і депутати місцевих рад (25%)**. Водночас про вимоги узгодження інформації від народних депутатів Верховної Ради, посадовців з міністерств чи Офісу Президента повідомляла менша кількість журналістів.

- Частина учасників фокус-групових досліджень висловила думку про те, що існування воєнної цензури щодо ведення бойових дій та стану справ в армії є виправданим. При цьому респонденти часто висловлювали невдоволення відсутністю узгодженості військово-політичного керівництва стосовно того, яку інформацію вони подають журналістам. Також респонденти невдоволені тим, що доступ до окремих видів загальнодоступної інформації так і не був відновлений, хоча вона не стосується обороноздатності.
- 40% опитаних журналістів вірять у необхідність обмеженої цензури, а третина – проти цього. При цьому **44% респондентів вважають, що в Україні існують теми, про які не можна писати чи говорити** (у 2019 році таких було близько чверті).
- Висвітлення подій війни та її наслідків залишається складним питанням для більшості журналістів, навіть для тих, які мають значний досвід такої роботи, здобутий з початку війни на Донбасі у 2014 році чи в рамках інших військових конфліктів.
- Частина тем стосовно ведення війни обмежені воєнною цензурою, проте у певних випадках журналісти не бачать сенсу в тотальній забороні на висвітлення ситуації в певних сферах, наприклад, у військових госпіталах. Деякі інші теми, скажімо, ситуації зі зниклими безвісти, залишаються табуованими з огляду на складність їх висвітлення та ризики нашкодити близьким.

Поширеність самоцензури та її вияви під час війни

- **Самоцензура – значно суттєвіший чинник, що обмежує свободу слова під час війни, ніж законодавчі обмеження чи ризики переслідування.** Рамки самоцензури зазвичай вужчі, аніж наявні правила та обмеження поширення інформації в умовах війни.
- Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України очікувано збільшила кількість випадків самоцензури з боку журналістів. Із цим твердженням погодились 78% опитаних.
- Серед **чинників, що змушують журналістів до самоцензури**, ключовими є три: **страх помилитися чи складнощі в перевірці інформації та власні переконання (по 45%) і страх залишитися без роботи (44%)**. Ще частина опитаних зважають на суспільну думку (38%), тиск з боку власника ЗМІ (37%) чи органу влади (35%). У 2019 році ситуація була дещо іншою: найбільше до самоцензури схилили страх втратити роботу (74%) і тиск власника ЗМІ (55%).
- Самоцензура впливає не тільки на сферу війни, а й на всі дотичні аспекти – все, що, на думку респондентів, може позначитись на стані обороноздатності країни. Значна частина журналістів воліє не працювати (або працювати вкрай обережно) з матеріалами, які передбачають критику місцевої чи центральної влади, з темами корупції тощо. При цьому частина журналістів все-таки намагаються розпоряджатись отриманою інформацією непублічно – задля припинення незаконних дій чи корупційних ризиків.
- Більшість опитаних журналістів (48%) не визначились стосовно того, чи приховували б правдиву інформацію, якщо вважали б, що так буде корисно для держави (така ж ситуація була і в 2019 році). Водночас четверта частка опитаних вважає, що таку інформацію все одно треба оприлюднювати (у 2019 році таких респондентів була третина).
- Дізнавшись про потенційні злочини з боку українського військового керівництва чи конкретних військових, майже половина опитаних журналістів діятимуть залежно від ситуації: інколи таку інформацію варто публікувати, а в інших випадках краще утриматись. Кожен п'ятий опитаний вважає, що потрібно спробувати вирішити проблему непублічно. Так само 22% вважають, що варто публічно повідомити про такі факти і підкріпити їх доказами. При цьому жоден із журналістів, які взяли участь у дослідженні, не вважає, що варто проігнорувати таку інформацію взагалі і не спробувати нічого із нею вдіяти – публічно чи непублічно.

- Опитані журналісти вважають, що не слід надавати можливість представникам російських окупаційних адміністрацій висловлювати свою позицію в українських ЗМІ (84%).

Вплив правового регулювання

- Опитані досить категоричні стосовно того, чи має право журналіст або ЗМІ оприлюднювати неправдиву інформацію задля благих цілей, наприклад, для відставки поганих чиновників. Погодились із такими діями тільки 7% опитаних.
- **Більшість опитаних вважають, що журналіст має нести певну відповідальність за поширення фейків.** Водночас основна частина схиляється до необхідності не кримінальної відповідальності, а адміністративної чи цивільної відповідальності за позовом особи, щодо якої таку інформацію поширено. Якщо фейки стосуються органів державної влади, то останні повинні мати можливість подавати цивільний позов до суду з вимогою спростування, заборони поширення такої інформації та відшкодування завданої шкоди. Однак лише незначна частка опитаних погоджуються з тим, що за такі дії має бути встановлена кримінальна відповідальність, або ж можливість позасудового блокування такої інформації.
- Так само й опитані на фокус-групах респонденти погоджувалися з тим, що має бути відповідальність за поширення недостовірної інформації та фейків, якщо це було навмисно. Утім, основний проблемний аспект полягає у тому, якою має бути ця відповідальність, і чи не може таке покарання стати способом тиску на журналістів. Якщо цей аспект реалізувати неправильно, то це може стати способом маніпуляції та переслідування незалежних журналістів.
- **Половина опитаних вважають, що українські журналісти, які працюють в російських ЗМІ, повинні нести кримінальну відповідальність.** 17% переконані, що не повинні, якщо це не пов'язане з поширенням неправдивої інформації (у 2019 році таких була більшість).
- На запитання, чи можна журналістам вести професійну діяльність в зоні бойових дій без дозволу військового керівництва, більше половини опитаних журналістів заявили, що не можна: будь-яка така діяльність має бути узгоджена з військовим керівництвом. Ще 42% допускають такі ситуації.
- Після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україні Верховна Рада внесла численні зміни до Кримінального кодексу України, що заборонили збирання, зберігання та поширення певних видів інформації. Більше половини опитаних представників ЗМІ вважають, що такі нововведення необхідні під час війни, і тільки 8% не погоджуються із цим. Водночас більше третини опитаних або нічого про це не знали, або не змогли відповісти на запитання.
- **Більшість опитаних не бояться законодавчого переслідування за свою діяльність,** при цьому кількість тих, які радше бояться кримінального переслідування, ніж адміністративних покарань, є дещо вищою: 26% і 14%. Ці цифри практично не відрізняються від даних 2019 року.
- Переважна більшість опитаних журналістів не стикалися з проблемою відмови від акредитації для роботи в зоні бойових дій під час війни. Утім, така ситуація пояснюється тим, що більшість із них не зверталися за такою акредитацією. Зі 132 опитаних осіб троє журналістів повідомили, що отримували таку відмову, але потім акредитацію надали чи повернули. Одна особа повідомила, що в акредитації відмовили, і згодом її так і не надали.

Загрози журналістській діяльності і журналістам

- **Найбільші загрози свободі слова та роботі журналістів**, на думку опитаних, такі: **фізичні загрози чи загроза життю, пов'язані із роботою в зоні бойових дій (67%), зменшення фінансування ЗМІ (55%), цензура з боку органів влади (47%) та низький рівень кваліфікації журналістів (45%)**. При цьому кількість журналістів, які вважають цензуру з боку власників однією з найбільших загроз журналістській діяльності, з 2019 до 2023 року зменшилася удвічі – з 70% до 35%.
- **40% опитаних журналістів побоюються за власну безпеку, і майже така ж кількість – ні**. З 2019 року кількість тих, хто боїться за власну безпеку, незначно зросла: тоді таких була третина.
- При цьому **зафіксована порівняно невелика кількість представників ЗМІ, які отримували погрози через журналістську діяльність – 18%** (у 2019 році про це повідомили 43% опитаних). Зменшення понад удвічі кількості журналістів, яким погрожували, може пояснюватися тим, що раніше такі погрози надходили найчастіше від незадоволених журналістськими публікаціями на місцевому рівні представників влади, бізнесу, кримінальних кіл, але через повномасштабну війну цей фактор став менш впливовим, адже основною загрозою нині є російська агресія та бойові дії, до яких прикута увага суспільства.
- Серед тих, хто отримував **погрози** через власну журналістську діяльність, **кожен десятий повідомив, що вони надходили або від представників органів влади, або від політиків, або від громадських активістів. 17% вказали, що погрози надходили від невідомих**. У 2019 році найчастіше такі погрози надходили від невідомих (41%), дещо рідше від представників бізнесу, криміналітету чи громадських активістів.
- У випадку, коли журналісту погрожують, **найважливіший мотив для оприлюднення – це важливість інформації для суспільства (82%)**. Однак, погрози можуть спрацювати, оскільки 45% опитаних свідчать, що реалістичність погроз та ступінь можливої шкоди можуть впливати на рішення про публікацію інформації, а також рівень безпеки сім'ї (39%). Ще для 31% одним із вирішальних мотивів для оприлюднення певної інформації є її корисність для держави.
- **Погрози кримінального переслідування від правоохоронних органів через журналістську діяльність практично не є проблемою для роботи журналістів в Україні**. Лише 2 людини із 132 опитаних сказали, що отримували погрози від поліції, і 1 особа – від прокурорів. Це 2% опитаних. У 2019 році ситуація була схожою, тоді 4% журналістів заявили, що отримували погрози кримінального переслідування за власну журналістську діяльність від органів правопорядку.

Ставлення до самосуду і прав людини в умовах війни

- Важливим маркером є ставлення журналістів до цінностей прав людини в цілому, зокрема несприйняття самосуду і катувань стосовно ворогів. **Дві третини опитаних медійників вважають самосуд невинуватим за жодних обставин, хоча близько третини все ж схильні в окремих обставинах виправдовувати його** (у 2019 році кожен четвертий журналіст був схильний виправдовувати самосуд – таким чином ця частка трохи зросла).
- Так само **переважна більшість опитаних журналістів (94%) вважають, що не можна виправдати застосування тортур (катувань) до ворогів під час бойових дій**. Із них трохи менше половини не схвалюють торттури, бо цього не дозволяє закон, а трохи більше половини – бо це суперечить принципам гуманізму.

Методологія дослідження

Дослідження складалося із двох частин і включало проведення Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва із 33 журналістами та особами, дотичними до журналістської діяльності, трьох фокус-групових дискусій, які відбулися 23–28 грудня 2022 року (*якісне дослідження*), а також експертне опитування 132 журналістів з різних регіонів України, проведене з 18 по 27 січня 2023 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва на замовлення Центру прав людини ZMINA за підтримки Представництва Freedom House в Україні (*кількісне дослідження*). Для порівняння наводяться дані подібного опитування², проведеного з 30 травня по 14 червня 2019 року, в якому взяли участь 127 журналістів.

Нижче наводимо деталі щодо обох частин дослідження.

ФОКУС-ГРУПИ

Три фокус-групових дискусії з журналістами та особами, дотичними до журналістської діяльності (викладачі журналістики, керівники медіа, медіаексперти, блогери), були проведені відповідно до стандартних правил та методик проведення якісних (*qualitative research*) форматів дослідження. Польовий етап дослідження проводили аналітики Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Дослідження велося на замовлення Центру прав людини ZMINA.

Фокус-групи проведені відповідно до путівника (гайду) фокус-групового дослідження (*Додаток № 1*). Фокус-групові дискусії були розплановані до 120 хвилин загального часу (з озвученням та обговоренням технічних моментів). Фактично тривалість фокус-груп в кожній групі становила 115–120 хвилин.

Під час фокус-групових досліджень та інтерв'ю проводили запис дискусії, який транскрибували у текстовий формат. Учасникам гарантували конфіденційність та непоширення їхніх персональних даних. Усі наведені цитати знеособлені для неможливості ідентифікувати респондентів.

Фокус-група № 1 відбулась 23 грудня 2022 року в Києві. Основна цільова аудиторія – журналісти загальноукраїнських ЗМІ. Всього у фокус-групі взяли участь 11 учасників.

Фокус-група № 2 відбулась 26 грудня 2022 року в онлайн-форматі (Zoom). Основна цільова аудиторія – журналісти регіональних та локальних ЗМІ. Всього у фокус-групі взяли участь 11 учасників.

Фокус-група № 3 відбулась 28 грудня 2022 року в онлайн-форматі (Zoom). Основна цільова аудиторія – журналісти регіональних та локальних ЗМІ. Всього у фокус-групі взяли участь 11 учасників.

Усі рекомендації створені на основі даних, зібраних під час дослідження, і не конче відображають погляди виконавця дослідження.

² Див.: Виклики для свободи слова та журналістів в умовах війни – 2019: соціологічне дослідження / Т. Печончик, А. Сухарина, В. Яворський; Центр прав людини ZMINA. – Київ, 2019: <https://zmina.ua/publication/vyklyky-dlya-svobody-slova-ta-zhurnalistiv-v-umovah-vijny-2019-socjologichne-doslidzhennya/>

ЕКСПЕРТНЕ ОПИТУВАННЯ

Експертне опитування журналістів проводилося у період із 18 по 27 січня 2023 року через самозаповнення опитувальника (*Додаток № 2*). У ньому взяли участь 132 особи. Респондентів обирали методом відбору добровольців та «снігової кулі» до точки насичення.

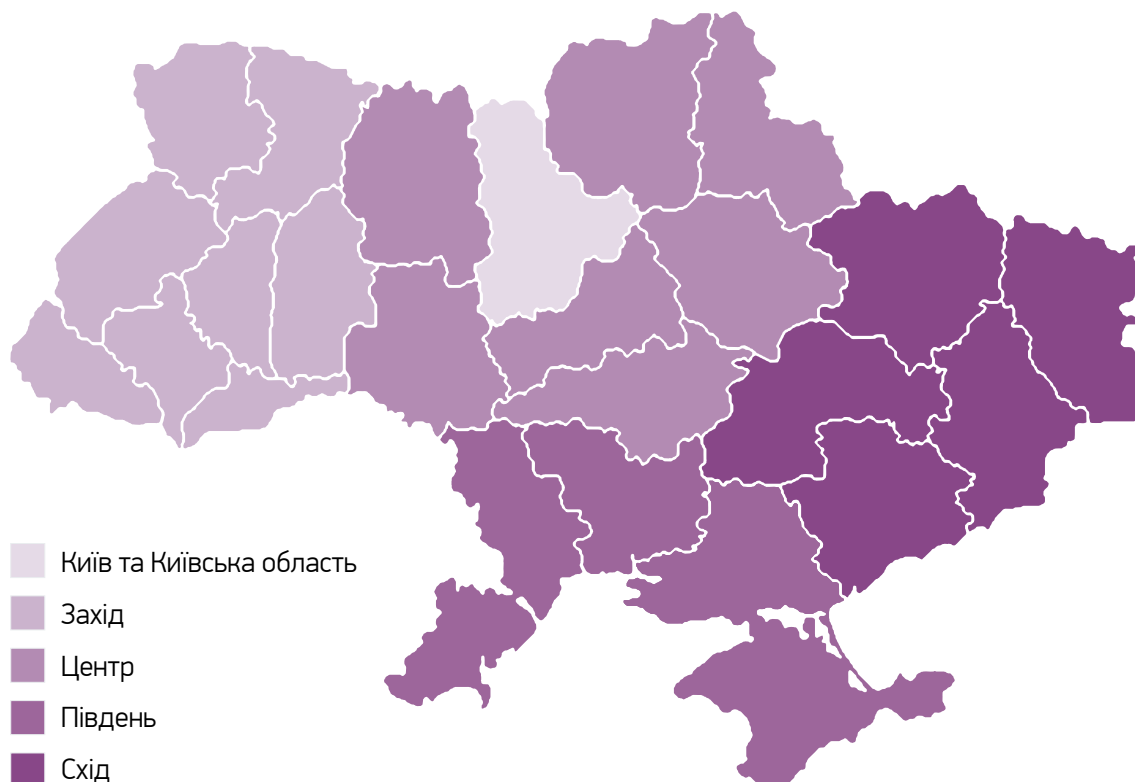
Вибірка репрезентує лише думку опитаних респондентів, утім, вона також дозволяє говорити про певні тенденції та поширені оцінки певних явищ і процесів у журналістському середовищі.

Зі 132 журналістів, які взяли участь в опитуванні, частка жінок склала 58%, 41% – чоловіки, 1% не вказали стать.

Переважна більшість респондентів (52%) була середнього віку (від 35 до 54 років). 26% опитаних журналістів входила у вікову групу від 18 до 34 років, 22% були старші за 55 років.

36% респондентів на момент опитування проживали у Києві чи Київській області. У центральному макрорегіоні проживало 30% опитаних, у західному – 14%, у східному – 13%, у південному – 6%. Один респондент утримався від відповіді.

■ Склад макрорегіонів

Джерело: DIF • Створено за допомогою Datawrapper

Частина респондентів (23%) на момент опитування працювала в декількох ЗМІ одночасно. Загалом 47% опитаних журналістів працювали в інтернет-виданнях, 28% – на телебаченні. На друковані ЗМІ припадало 19% респондентів, 15% – працювали на радіо. Ще 10% були працівниками громадських організацій медійників. Решта учасників опитування були залучені до діяльності інших типів медіа (наприклад, інформаційних агенцій, пресслужб тощо).

ЧИ ПОВ'ЯЗАНА ВАША ЖУРНАЛІСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ З ВІЙНОЮ?

- 28% Так, це одна з головних тем моєї роботи
- 56% Так, певним чином, хоча ці теми й не головні в моїй роботі
- 16% Ні, моя діяльність ніяк не пов'язана із війною

84% опитаних журналістів зазначають, що їхня діяльність нині пов'язана із війною: для 28% це одна із головних тем їхньої роботи, а 56% повідомили, що війна присутня у їхніх матеріалах, хоча це не головні теми в роботі.

Результати
дослідження

Водночас окремі респонденти зазначали, що і до початку російського повномасштабного вторгнення в Україні не було повноцінної свободи слова.

На мою думку, у нас і до війни не було свободи слова, за великим рахунком. Наявність олігархічних ЗМІ все-таки вносить свої корективи. Скажемо так, не в образі тим же ICTV, ми ж про [Віктора – Ред.] Пінчука нічого поганого не скажемо... Так само на Прямому каналі проти [Петра – Ред.] Порошенка нічого не скажемо. Хоча іноді гості туди приходять і говорять щось проти.

При цьому **значна частина журналістів погоджується з тезою, що в умовах повномасштабної війни в Україні не може бути такої само свободи слова у її традиційному розумінні, яка була до російського вторгнення.** Обмеження висловлювань стосуються практично всієї сфери бойових дій та дотичних до неї аспектів.

Частина журналістів наголошувала на тому, що медіа під час такої війни і мають працювати по-іншому – насамперед на підтримку бойового духу та віри у перемогу.

Я вважаю, що в Україні в умовах воєнного стану свободи слова в тому розумінні, в якому ми її знали до війни, в принципі бути не може. Тому що у нас є обмеження, пов'язані із самозахистом. Тобто ми не маємо права показувати як журналісти місця прильотів, пересування техніки, зрештою, як проходять бойові дії, який бойовий шлях тієї чи іншої бригади. ...Тобто є купа різних обмежень, які вбережуть життя і нам, і всім українцям.

Я, наприклад, вчора освіжав у пам'яті, як працювала ВВС під час Другої світової війни, адже з такими масштабами війни людство не стикалося з Другої світової. На пальцях однієї руки можна назвати війни, в яких були саме отакої інтенсивності бойові дії. Візьмемо знамениті стандарти ВВС – їх під час війни просто не було. Тобто саме ВВС дало збірку матеріалів, вони прямо вказують у ліді – ми працювали як пропаганда. Вони цим пишаються, їм не соромно, це їхній вклад у перемогу.

Відносно невелика частина респондентів – учасників фокус-груп вважає, що в Україні нині критична ситуація зі свободою слова. На їхню думку, це пов'язано з роботою єдиного телевізійного марафону в наявному форматі (див. також нижче у розділі «Цензура та доступ до інформації в умовах війни») та утисками опозиційних ЗМІ, які не включені до цього марафону, передовсім телеканалів, афілійованих із экс-президентом Петром Порошенком. На місцевому рівні владні еліти, на їхню думку, теж намагаються взяти під контроль незалежні ЗМІ.

Основні розбіжності серед журналістів полягають не в оцінці наявності спроб держави взяти контроль над інформаційним простором (такі намагання визнають практично всі респонденти), а у необхідності чи деструктивності цього процесу.

Ситуація зі свободою слова просто критична. Раніше було кілька каналів, кілька олігархів, які скупили всі ефіри. А зараз це все загнали в єдиний марафон, до якого особисто у мене поваги ніякої немає. Тому що там зібралися канали, які завжди були або медведчуківські, або мураєвські, або ще якогось чорта регіонального. Розумієте? Тобто ті люди, які тоді віщали, вони і зараз віщають. Я не вірю цьому марафону.

Проте, якщо говорити загалом, то **ситуація зі свободою слова та кількістю незалежних ЗМІ в цілому погіршилась не тільки через війну, а й через цілу низку обставин.** Так, учасники фокус-групових досліджень відзначали, що спершу пандемія COVID-19 суттєво вплинула на ринок медіа, а війна та спричинена нею криза ще більше вдарила по цілій низці медіа. **Багато ЗМІ, особливо в регіонах, були змушені припинити працювати, оскільки не могли фінансово забезпечити свою діяльність.**

Сьогодні в Одеській області складна ситуація. По-перше, через війну дуже багато ЗМІ закрилася. Якщо ви знаєте, у нас до війни було тридцять каналів. Під час пандемії почали закриватися, тому що ринок рекламний скоротився дуже сильно, і власники також не змогли фінансувати свої колективи. Але зараз, під час війни, також багато хто повиїжджав. Деякі журналісти і за кордоном сидять, перечікують, повивозили свої сім'ї, дехто повертається.

Водночас значна частина опитаних журналістів у рамках кількісного дослідження у своїй діяльності після 24 лютого 2022 року стикались із порушеннями права на свободу слова та інформації. Так, **найчастіше журналісти заявляли про відмову посадових осіб у наданні журналістам або громадськості суспільно важливої інформації (51% опитаних), цензурування готових матеріалів або заборону оприлюднення певної інформації (22%) та відмови в акредитації (17%).** Перші два порушення лідирували також і під час опитування у 2019 році, а от на третьому місці тоді було замовлення завідомо неправдивої інформації задля зведення наклепу.

З ЯКИМИ ПОРУШЕННЯМИ СВОБОДИ СЛОВА ТА ІНФОРМАЦІЇ ВИ ОСОБИСТО ЗУСТРІЧАЛИСЬ З ПОЧАТКУ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ? МОЖЛИВІ БУЛИ КІЛЬКА ВІДПОВІДЕЙ

- 51% Відмова посадових осіб у наданні журналістам або громадськості суспільно важливої інформації
- 30% З жодними порушеннями свободи слова мені особисто зустрічатися не довелося
- 22% Цензурування готових матеріалів або заборона оприлюднення
- 17% Відмова від акредитації
- 11% Замовлення завідомо неправдивої інформації з метою звести наклеп або дискредитувати певну особу
- 9% Закриття ЗМІ
- 8% Переслідування журналістів
- 7% Заборона виходу ЗМІ чи іншого друкованого видання
- 3% Відкриття кримінальних проваджень внаслідок журналістської діяльності
- 0% Надмірно суворі судові рішення щодо журналістів, наприклад, щодо відшкодування моральної шкоди

ЦЕНзуРА

ТА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ

В УМОВАХ ВІЙНИ

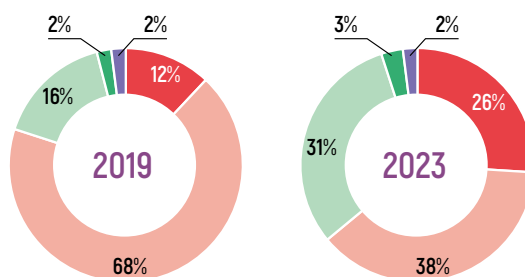
Оцінка рівня та суб'єктів цензури

Думки журналістів стосовно наявності цензури в Україні розділилися. Так, під час експертного кількісного опитування, говорячи про те, чи існує в Україні цензура, **26% опитаних заявили про її системний характер, 38% відповіли, що вона є в окремих ЗМІ, а 31% вважають, що цензура існує лише як поодинокі випадки.** При цьому з 2019 року суттєво зросла поляризація журналістів у цьому питанні, а саме: збільшилися частки журналістів, які свідчать або про значну поширеність цензури, або про те, що це явище є досить рідкісним та існує лише як окремі випадки, і навпаки – майже у два рази зменшилася частка тих, хто переконаний, що цензура як явище присутня лише в певних ЗМІ.

ЯК ВИ ВВАЖАЄТЕ, ЧИ ІСНУЄ В УКРАЇНІ ЦЕНзуРА ЗМІ?

- Так, причому як система
- Існує в певних ЗМІ
- Існує, але лише як окремі випадки
- Не існує
- Важко сказати

40% опитаних журналістів вірять у необхідність обмеженої цензури, а третина – проти цього.

Журналісти, які визнавали наявність **цензури**, найчастіше заявляли, що вона **ведеться з боку різних органів державної чи місцевої влади, а також власників ЗМІ.** На третьому місці – самоцензура журналістів.

ЯКЩО ВИ ВВАЖАЄТЕ, ЩО В УКРАЇНІ ІСНУЄ ЦЕНзуРА, ТО ПЕРЕВАЖНО ЯКА?

- 69%** Державна (різних органів державної чи місцевої влади)
- 68%** Власників ЗМІ
- 53%** Самоцензура журналістів
- 30%** Політиків, політичних партій
- 6%** Олігархів, що не є власниками ЗМІ
- 4%** Громадських організацій, активістів
- 4%** Важко відповісти

Під час фокус-групових досліджень відзначалася думка про те, що **до повномасштабного російського вторгнення прямих випадків цензури траплялось небагато. Переважно існували редакційні обмеження на висвітлення певних тем, які були пов'язані з персоною власника ЗМІ.** Втручання держави у роботу ЗМІ було незначним, проте у тих випадках, де певне ЗМІ залежало від державних грошей, такі ситуації все ж траплялись. Інша ситуація була у ЗМІ, які фінансуються державою чи органами місцевого самоврядування: тут вплив на редакційну політику був сильнішим (як до російського вторгнення, так і після).

Це відбувається з боку держави через програму розвитку інформаційного суспільства. Закладаються гроші на підтримку ЗМІ, на висвітлення діяльності, як-то кажуть. Але висвітлення діяльності органів державної влади як таке не йде, а відбувається піар. Ми розуміємо, наприклад, вакцинація, її потрібно популяризувати. Але – і «Велике будівництво», і піар особистості губернатора, заступників. Цензура йде постійно ось через цей механізм. По Херсонській області 15–20% ЗМІ мали власну думку і не боялися її висловити. Всі інші були більш-менш під контролем.

Воєнну цензуру – обмеження поширення інформації про хід бойових дій, ситуації в армії тощо – більшість респондентів не вважає критичною для свободи слова. Наявна воєнна цензура, хоча й існує – все ж напряду пов'язана з безпекою держави та людей, тому очевидно, що вона існує в країні, яка веде інтенсивні бойові дії.

При цьому учасники фокус-груп все ж убачали **проблему у ситуаціях неузгодженості щодо того, що саме можна чи не можна висвітлювати в медіа, а також у спробах окремих чиновників приховати суспільно значущу інформацію**, посилаючись на її значення для обороноздатності країни (що далеко не завжди так).

Проблематично є достукатися до джерел інформації, якщо це йдеться чи то про військкомати, чи то про органи влади. Була ситуація, коли потрібно було офіційні коментарі взяти у органів влади. Ми звернулися в адміністрацію, в міську раду, де відбулася подія, але нам відповіли, що розголошення такої інформації може нашкодити загальній ситуації. Ми можемо взяти інформацію зараз виключно через інформаційні запити, але органи влади просто блокують доступ до такої інформації. На наради не запрошують, приховують, коли це може бути.

Що ж до **форм тиску**, які використовувалися в журналістській практиці за обґрунтування чи запровадження цензури, то найчастіше у кількісному експертному опитуванні називалися **посилання на те, що «у нас війна» (57%), пояснення, що «це в інтересах країни» (44%), а також пояснення, що «така позиція не популярна у суспільстві» (29%).**

ЯКІ ФОРМИ ТИСКУ ВИКОРИСТОВУВАЛИСЯ В ВАШІЙ ЖУРНАЛІСТСЬКІЙ ПРАКТИЦІ ПРИ ОБґРУНТУВАННІ ЧИ ЗАПРОВАДЖЕННІ ЦЕНЗУРИ? МОЖНА БУЛО ДАТИ КІЛЬКА ВІДПОВІДЕЙ

Публічні чиновники, на думку частини респондентів фокус-групових досліджень, часом користуються обставинами воєнного часу і відмовляють у наданні інформації без реальної на те підстави. Масштаби таких зловживань невідомі, але схожі думки достатньо часто лунали від регіональних журналістів.

Вони пояснюють це воєнним станом. Але деколи пояснення дуже дивні. Наприклад, закриття багатьох відкритих даних, які в принципі або кешувалися, або не становлять якоїсь військової загрози – це перегин. Невідповіді на інформаційні запити – це великий перегин. Звинувачення журналістів, які ставлять якимсь питання, що не подобається владі, в тому, що вони працюють на ворога, – це дуже великий перегин. Скорочення і видалення справ із судового реєстру – мені здається, тут питання однозначне. У моїй роботі воно трошки напружує. Мені не подобається, що влада на місцях дуже часто монополізує інформацію, коли вони вважають, що журналісти їм не дуже-то й потрібні, бо є телеграм-канали або їхні майданчики. І того достатньо, аби доносити до населення свою думку. Дуже багато журналістів-розслідувачів терпіли ці обмеження на початку війни. І ті, хто працюють з відкритими даними, теж багато чого терпіли, але коли воно було вмотивовано. Зараз, наприклад, закрити публічну кадастрову карту, але разом з тим роздавати якісь ділянки – це смішно. Чому? Тому що закешована кадастрова карта є в доступі. ...Воно, відверто, дуже заважає. Якщо це тимчасово, то з цим можна якось миритися, хоча теж бувають різні ситуації. Але якщо воно так буде продовжуватися і залишиться потім, то це не ок.

В рамках кількісного експертного опитування **14% журналістів повідомили, що органи влади досить часто вимагали попереднього узгодження поширюваної інформації, 40% стикалися з цим, але нечасто, 46% заявили, що з ними такого не траплялося.** Схожа ситуація була і в 2019 році, коли близько 60% опитаних представників ЗМІ під час журналістської діяльності стикались із вимогою узгодження інформації від органів влади.

Найчастіше після повномасштабного вторгнення РФ в Україну такого **погодження вимагали посадовці з місцевої адміністрації (55%) і депутати з місцевої ради (25%).** Водночас про вимоги узгодження інформації від народних депутатів Верховної Ради, посадовців з міністерств чи Офісу Президента повідомляла менша кількість журналістів.

Деякі респонденти зазначали, що **в окремих випадках українські чиновники чи військові більш відкриті для спілкування з іноземними журналістами, ніж з українськими.**

Я не скажу, що це цензура, це більше доступ до інформації. Теж мої колеги стикаються з таким. Наприклад, речник «Півдня» [Оперативне командування «Південь» – Ред.] [Юрій – Ред.] Ігнат, коли журналісти звертаються до нього за оперативним коментарем, перше, що вони чують: «Ми працюємо із закордонними журналістами», а українські журналісти щодо доступу до інформації вже на другому плані.

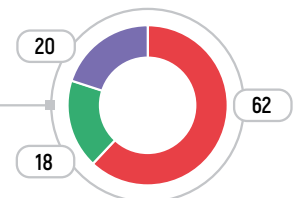

Ставлення до телемарафону «Єдині новини»

Як показало експертне кількісне опитування журналістів, **однією із форм цензури 62% опитаних медійників вважають єдиний телемарафон**, створений на початку повномасштабного вторгнення, протилежної думки дотримувалися 18%, а ще 20% журналістів не змогли дати відповіді на це питання. **2/3 також переконані в тому, що єдиний марафон має бути припинений**, і всі мовники можуть вести мовлення самостійно, проти виступають 11%, а 23% не визначилися зі своєю позицією з цього питання.

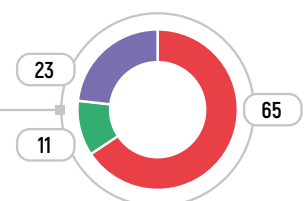
ЧИ ВВАЖАЄТЕ ВИ, ЩО ЄДИНИЙ МАРАФОН, СТВОРЕНИЙ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ, Є ЦЕНЗУРОЮ?

● Так ● Ні ● Важко відповісти

ЧИ ВВАЖАЄТЕ ВИ, ЩО ЄДИНИЙ МАРАФОН ПОВИНЕН БУТИ ПРИПИНЕНИЙ І ВСІ МОВНИКИ МОЖУТЬ ПОЧАТИ МОВЛЕННЯ САМОСТІЙНО?

● Так ● Ні ● Важко відповісти

Серед учасників фокус-групових дискусій спостерігалися вкрай різні думки стосовно телемарафону «Єдині новини». Так, більшість учасників фокус-груп погодилися з тим, що на початку російського вторгнення він був потрібен та відіграв важливу роль у формуванні єдиного інформаційного простору. Водночас станом на початок 2023 року думки респондентів розділились. Найбільш поширеними були дві основні позиції.

- 1) Марафон потрібно зберегти і надалі, проте необхідно покращити якість інформаційного контенту, який подається, а також, можливо, долучити інших інформаційних суб'єктів.
- 2) Марафон потрібно скасувати або докорінно видозмінити: в теперішньому вигляді він не має права на існування.

Частина респондентів вважають, що єдиний телемарафон потрібно зберегти принаймні до завершення активної фази війни. Водночас майже всі переконані в тому, що його слід модифікувати та покращити якість контенту. Найбільше нарікань викликає контент телеканалу «Рада» в ефірі, а також наявність серед ведучих ефіру експрацівників телеканалів колишніх проросійських політиків Віктора Медведчука та Євгенія Мураєва.

Також окремі респонденти зазначають, що єдиний телемарафон потрібен для формування спільного інформаційного поля у країні, яка веде війну, при цьому альтернативні джерела інформації вільно доступні в інтернеті.

На мою думку, єдиний марафон потрібен. Все ж таки у воюючій країні має бути якась більш-менш єдина інформаційна політика, аби уникнути чуток і всього іншого. Але, звісно, його треба трансформувати, особливо блоки, які ведуть канали «Рада», «Дом». Моїй мамі 78 років. На початку вона вимагала, щоб цей телемарафон бубонів зранку до вечора. А вже в квітні [2022 року – Ред.], вона казала: вимкни, там все одно нічого не показують. Якщо брати віковий зріз, то виходить, що людям 60+ цікава не балаканина в студії, їм цікаві сюжети.

Вони існують, і хай собі існують. Є альтернативи телемарафону, наприклад, Радіо НВ. Це актуально, коли у людей вимикають світло, вони не слухають єдиний марафон. Особисто я не бачу ніякого конфлікту.

Основні аргументи проти збереження формату єдиного телемарафону полягають, зокрема, у тому, що інформація, яка подається в ньому, надто однобока, або ж робота окремих його частин низькоякісна. Поява одних і тих самих спікерів, відсутність різноманіття подачі контенту призводять до того, що інформаційний телемарафон або став нецікавий, або не відповідає суспільним запитам.

Я не вірю цьому марафону. Тому що там люди з однієї команди, яка активній частині суспільства неприємна. Дуже багато людей з мого оточення це не сприймають. Дивіться – з «Інтера» чи «плюсів» [телеканал «1+1» – Ред.], Бог з ними, ще можна. Але ж «муравці», всі ці чорти з «Дому» повлазили. Всі ті, що рвали, вели концерти про Росію. На «Інтері» вони були за Росію – страшне, георгіївські стрічки начіпляли, концерти до Дня перемоги вели. Якщо я їм до цього не вірив, чому я зараз маю їм вірити?

Інший, не менш важливий аргумент проти збереження єдиного телемарафону полягає в тому, що, на думку частини респондентів, він перетворився на формат піару провладної політичної сили без допуску до трибуни альтернативних політиків чи експертів. При цьому **частина респондентів тривожиться, що через формат єдиного телемарафону може відбутись зачистка альтернативних інформаційних ресурсів.**

Хто не хоче дивитися марафон, треба йти в інтернет-простір і шукати якісь альтернативні медіа. Але чи не йдемо ми за сценарієм «рашистів», коли у нашій телепросторі буде «Единая Россия», а якщо хочете почитати щось дійсно справжнє аналітичне, журналістське, то підіть почитайте «Новое время»? Тоді у нас той самий абсолютно сценарій... Ми говоримо про єдиний марафон, але це є великий виклик – це телеканал «Рада», який перетворився в абсолютний інструмент піару, в умовах передвиборних уже вітрів. Власне, це такий дзвіночок, який може нам дуже сильно нашкодити при вступі до Євросоюзу, коли ЄС говорив, що в нас мало би бути обмежене поняття державних телеканалів. На сьогодні телеканал «Рада», який висвітлює не збалансовано, порушуючи всі стандарти журналістики, є перепорою до інституції свободи слова в Україні, який буде мати дуже деструктивні наслідки.

Дивіться, чим є, по суті, суспільний марафон. По-перше – це нецікаво, але це може бути моє особисте. Але, по суті, відбулася зачистка нашого медійного сегменту, в даному випадку телевізійного простору, який влада просто підім'яла під себе. Але, по великому рахунку, це шкодить таким простим речам, як свобода слова. Тому що облизані та підігнані спікери, облизані та підігнані меседжі, які доносяться з марафону, і головне: вже зрозуміло, що йдеться вже про нашу перемогу. А давайте дивитися, що буде далі, після нашої перемоги? А будуть вибори! І чийсь холодний і цинічний розум вже всі ці речі прорахував. ...Давайте виходити з того, що ми є місіонерами того, що називається свободою слова. А єдиний марафон наступає на свободу слова.

Телемарафон треба однозначно відмінити. Це жуйка, яку неможливо дивитися, але люди це споживають, бо іншого немає. Люди звикли дивитися телевізор. Але це перетворилося просто на рупор влади – і більше нічого.

Серед пропозицій зміни формату та контенту телемарафону були такі, що направлені переважно на покращення якості контенту та збільшення кількості емоційних матеріалів, які викликають співучасть. Серед іншого, респонденти фокус-груп також радять переглянути пул телеканалів, які продукують єдиний марафон, а також більш ретельно підходити до запрошення експертів. На їхню думку, це ненормально, коли існує невеликий пул запрошених експертів та чиновників, які дуже часто дають коментарі, інколи по декілька разів за тиждень в рамках марафону.

У мене змішані почуття. Тому що, з одного боку, круто, що всі об'єдналися. Це було гарним стартовим майданчиком на початку війни для того, щоб і дух об'єднати, і українців, і всі канали. Але ми об'єднали канали, які абсолютно і тотально різні. Не можна запрошувати експертів, яких запрошують, наприклад, «Інтер», ТРК «Україна». Експертів, які співпрацюють із владою. ... Тут проблема ще в нашому суспільстві, яке не готове шукати те, що краще. А марафон – це зручно. Воно завжди буде грати на фоні, завжди можна буде почути останні новини. Але тут вже питання про якість тих новин і про якісь інформації.

Раніше коментар експерт давав раз у тиждень чи двічі на тиждень. А тут по п'ять разів на день один і той самий, як чорт з табанерки. А про військових я взагалі мовчу...

Однак **єдиного рецепту від журналістів, що ж потрібно змінювати у форматі єдиного телемарафону, наразі немає**. Загальні пропозиції про покращення якості контенту та частішої ротації експертів є радше побажаннями, аніж чіткими рекомендаціями.

Змінювати потрібно однозначно. Я проти того, щоб його відмінити, але, зрозуміло, що ця жуйка затягнулася. Я з одного боку розумію, що на прифронтових територіях у людей створюється інформаційний вакуум, якщо його не заповнювати. З іншого боку, особисто я не можу це дивитися. Я розумію, що це робиться для людей від 50 років, грубо кажучи. Але я би вносив туди однозначно зміни, щоб це все було цікавіше. Можливо, і розважального контенту також більше. Це потрібно, щоб люди також мізками не їхали. І так важко. Як це робити? У мене відповіді немає.

ПОШИРЕНІСТЬ

САМОЦЕНЗУРИ ТА ЇЇ ВИЯВИ

ПІД ЧАС ВІЙНИ

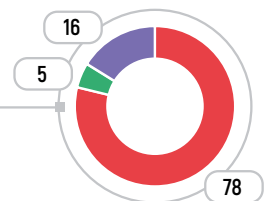
Самоцензура для більшості респондентів стала основним обмежувальним фактором поширення інформації. У відповідь на пряме запитання – що впливає на їхню роботу в умовах війни більше – ухвалені нормативно-правові акти, які обмежують поширення певної інформації, чи самоцензура – майже всі опитані в рамках фокус-груп респонденти зазначили, що самоцензура трапляється частіше.

При цьому **широкомасштабна збройна агресія РФ проти України очікувано збільшила кількість випадків самоцензури з боку журналістів.** З цим твердженням погодились 78% опитаних в рамках кількісного дослідження.

НА ВАШУ ДУМКУ, ЧИ ЗБІЛЬШИЛО РОСІЙСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ КІЛЬКІСТЬ ВИПАДКІВ САМОЦЕНЗУРИ ЖУРНАЛІСТІВ?

● Так ● Ні ● Важко відповісти

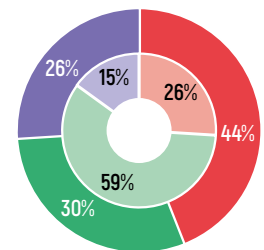

При цьому **44% респондентів вважають, що в Україні існують теми, про які не можна писати чи говорити** (у 2019 році таких було близько чверті).

ЧИ Є В УКРАЇНІ ТЕМИ, ПРО КОТРИ НЕ МОЖНА ПИСАТИ ЧИ ГОВОРИТИ?

2019 ● Так ● Ні ● Важко відповісти
2023 ● Так ● Ні ● Важко відповісти

Очікувано, що **самоцензура журналістів найбільше проявляється у темах, які прямо чи опосередковано стосуються ходу війни.** Працюючи з такими темами, значна частина журналістів воліє кілька разів перевірити, чи не буде у матеріалі інформації, яка негативно вплине на обороноздатність країни, або навіть може призвести до людських жертв.

Коли ми їздили на Сумщину, то знімали їхню розбиту ТЕЦ. Спочатку представники місцевої влади нам сказали, що вони проти того, щоб ми тут знімали. Потім вони передумали і сказали: «Знімайте скільки завгодно», але коли ти приходиш на об'єкт, то все одно записуєш, а що не можна знімати, куди не можна знімати, в який бік не можна знімати, що саме не можна показувати. Раніше ти б такого не робив. Тобто ти запитуєш одразу про обмеження, хоча ти як журналіст маєш право, але ти розумієш, що потім може прилетіти. І потім перед виходом цього матеріалу я ще дзвонила кореспондентам, бо розуміла, що влада дуже сильно маніпулює цим. Одні кажуть, що насправді ми ремонтуємо, але ви цього не покажете, тому що... І чому «тому що», вони так і не пояснили.

Зараз частіше працює правило «Сім разів відмір – один відріж». Тобто ми намагаємося спочатку поставити питання до себе, чи варто це публікувати. Навіть якщо ти отримав якусь ексклюзивну інформацію, чи варто її публікувати, якщо публікувати, то в якому об'ємі, а чи, може, краще ще комусь передзвонити, проконсультуватися, щоб не було потім неприємностей і тобі особисто, в тому числі, як журналісту.

Влада повинна давати приклад, де можна, а де не можна. Тому що, на жаль, є ситуація по Яворівському полігону [у Львівській області – Ред.], коли після селфі деяких людей ударили, по київському бронетанковому [заводу – Ред.] – ударили. Потім, ви пам'ятаєте, як жінка із «Надзвичайних ситуацій» говорила про радника Міністерства внутрішніх справ Антона Геращенка, щоб не показував ці прильоти, ще на початку [повномасштабного вторгнення РФ – Ред.] це було. А нещодавно, не знаю, наскільки це правда, коли [колишній заступник керівника Офісу Президента України Кирило – Ред.] Тимошенко приїхав, виставив фотки, вони зробили коректування – і Одеса залишилась без світла [внаслідок російської атаки – Ред.]. Я думаю, що влада повинна почати з самої себе і показувати приклад. Але, на жаль, цього немає.

Більшість опитаних у рамках експертного опитування журналістів також впевнені, що в Україні наразі є теми, щодо яких варто вдаватися до самоцензурування, з тих чи інших причин. З 58 респондентів, які готові були назвати такі теми, 44 вказали теми, які так чи інакше стосуються війни та армії. Другими за популярністю були теми пов'язані з дискредитацією влади, їх згадало 9 респондентів.

- « Усе, що безпосередньо пов'язане з воєнними планами Генштабу та стосується воїнів і може становити небезпеку для них в разі поширення певної інформації»
- « Теми, які дискредитують армію та дають росіянам можливість використовувати матеріали у корисливих цілях, з метою пропаганди та поширення своїх маніпулятивних наративів»
- « Все, що стосується майнових та фінансових справ чиновників і можновладців. Закупівлі за державні гроші у всіх органах влади»

Серед **чинників, що змушують журналістів до самоцензури**, ключовими є три: **страх помилитися чи складнощі в перевірці інформації та власні переконання (по 45%) і страх залишитися без роботи (44%)**. Ще частина опитаних зважають на **суспільну думку (38%), тиск з боку власника ЗМІ (37%) чи органу влади (35%)**. У 2019 році ситуація була дещо іншою: найбільше до самоцензури схилили страх втратити роботу (74%) і тиск власника ЗМІ (55%).

НА ВАШУ ДУМКУ, ЩО ЗМУШУЄ ЖУРНАЛІСТІВ ДО САМОЦЕНЗУРИ? МОЖЛИВІ КІЛЬКА ВІДПОВІДЕЙ

Висвітлення подій війни та її наслідків залишається складним питанням для більшості журналістів, навіть для тих, які мають значний досвід такої роботи, здобутий з початку війни на Донбасі у 2014 році чи під час інших військових конфліктів.

Складним для журналістів є питання висвітлення загибелі військовослужбовців та статистики щодо втрат. З одного боку, є загальноприйнята практика, коли в умовах інтенсивної війни існує мораторій на оголошення кількості загиблих, а з іншого боку, журналісти все ж змушені розповідати складні речі про війну, в тому числі стосовно втрат.

Журналісти, які детально працюють з військовою тематикою, все ж намагаються максимально висвітлювати церемонії прощання з військовослужбовцями, нагадувати про втрати та трагедії, спричинені війною, однак намагаються це робити так, щоб сильно не деморалізувати населення та готовність до опору.

Тут палка з двома кінцями. Зрозуміло, що втрати у нас дуже великі. Вже рік війни, і мовчати про них стає все складніше і складніше. Але, з іншого боку, ти розумієш, що твоя країна досі у війні, і невідомо, коли буде кінець, і ми не знаємо, який ще ресурс буде задіяний у цій війні. А якщо ми будемо вже зараз говорити про те, що у нас якісь катастрофічні втрати, як тоді? Командуванню армії доведеться примусово забирати людей до війська, тому що буде вже страх в людській свідомості, думка про те, що нас всіх там переб'ють. І тут балансувати насправді дуже складно. До повномасштабного вторгнення ми висвітлювали всі прощання з військовими. Їх було не настільки багато, і ми намагалися на кожне прощання відправляти знімальну групу, навіть якщо це було десь в регіонах. Але ще на початку повномасштабного вторгнення військові говорили: «Можливо, давайте не будемо висвітлювати прощання з військовими?». Зараз я, навпаки, на своєму каналі, якщо я знаю, що десь прощання і у нас є там свій корпункт, відправляю журналістів робити ці матеріали знову. Зрозуміло, що ми не можемо показати усіх загиблих. Але бодай так нагадувати людям, що все-таки військові гинуть і ми маємо втрати.

Я вже рік працюю у військовому ЗМІ. Якщо цивільні журналісти ще мають якісь права, можливість когось смикнути за рукав, взяти коментар, то ми цього в принципі не маємо. Тому що якщо журналіст навіть виявить якусь ініціативу, на особистих контактах візьме інтерв'ю в якогось військового, редактор все одно не пропустить, керуючись відповідними внутрішніми наказами і директивами та іншою документацією. З приводу загальних речей, то жодна країна світу в своїй історії не оприлюднювала своїх втрат до завершення війни. Це абсолютно неприпустимо. Перш за все ми повинні формувати бойовий дух у солдат. Якщо ми будемо говорити про втрати – гаплик нашої армії. Страшні, подекуди жахливі речі, які відбуваються, фіксуються, є відповідні пресофіцери, які працюють на місцях, аналітичні служби, які систематизують цю інформацію. Тому не хвилюйтеся, після завершення війни «Книга пам'яті» буде видана, кожного згадаємо поіменно. Але зараз це просто неможливо.

З іншого боку, теми загибелі військових частково лишаються табуованими з огляду на складність висвітлення та ризики шкоди для близьких. **У певній частині респондентів був прикрий досвід публікації інформації, пов'язаної з війною,** зокрема у частині матеріалів (навіть у персональних дописах у соцмережах) **інформації про загибель військовослужбовця,** якого знали особисто. З огляду на такі ситуації, учасники фокус-груп воліли максимально обережно висвітлювати такі теми, щоб зменшити ризики травмування близьких загиблих та уникнути складних ситуацій.

Не менш складно працювати з темами стосовно зниклих безвісти чи полонених. Водночас для багатьох рідних, які мають серед родичів зниклих, ці теми важливі, і вони охоплюють великий прошарок суспільства. Такі теми наразі табуйовані, оскільки невідомо, наскільки травматичними вони можуть виявитись для суспільства загалом і для родичів таких зниклих військовослужбовців зокрема.

Важко піднімати тему, наприклад, про зниклих безвісти, про загиблих, яких сім'я не може повернути. Взагалі моя робота в журналістиці розпочалася з фронту, я звітти свій перший сюжет зробила, але я і досі цьому навчаюся постійно, і досі не можу зрозуміти, як ці теми висвітлювати і чи можливо взагалі це питання підіймати. Тому що є дуже великий відсоток людей, сімей, які не отримали тіло свого родича. Ми про це не говоримо, і ці сім'ї залишаються один-на-один з цією проблемою, бо кожен хоче отримати тіло свого загиблого родича.

Респонденти під час фокус-груп зазначали, що **самоцензура з початком російського вторгнення інколи стала стосуватись не тільки професійного життя, але й особистого** – багато людей думає, яку інформацію, фото та відео варто викладати у соціальні мережі.

Самоцензури стало більше, звичайно, і здебільшого все, що стосується оточуючого середовища, пересування, навіть звуків. Коли почалася війна, я нікуди не виїздила, і от у лютому-березні [2022 року – Ред.] нічого ніде не ходило, я пішки мало не щодня ходила з лівого берега в Києві на правий (я на Дарниці живу). І от ідеш, якийсь красивий пейзаж сфотографував, але робиш це тихцем, щоб тебе, не дай бог, не побачили військові. І ти цього не викладаєш. Десь я бачу з сьомого поверху приліт, сфотографував, і ти знову цього не викладаєш. Я досі жодної світлини за ці дев'ять місяців не викладала.

Стан війни вплинув і на особисті переконання людей про свободу слова, а також на міркування про те, кому можна давати висловитись, а кому ні. Опитані в рамках кількісного експертного дослідження журналісти вважають, що **не треба надавати можливість представникам російських окупаційних адміністрацій висловлювати свою позицію в українських ЗМІ (84%)**. Під час фокус-груп респонденти окреслювали цю аудиторію ширше і включали туди також і умовно ліберально налаштованих росіян.

Що стосується загальної політичної ситуації, я як редактор змалюю таку теоретичну картину. Наприклад, ви до мене звернулися в газету з проханням опублікувати якийсь матеріал з вираженням думки якогось «хорошого росіянина», або з якимось трактуванням позиції тої сторони. Я як редактор відмовила б, кажу зразу, що я такий матеріал навіть не розглядала б як публікацію. Як це вважати – це самоцензура чи це редакційна політика, чи це цензура, заборона свободи слова чи це якість? Я не знаю, як це трактувати. Це моя персональна позиція як редактора цього видання.

Стан війни зумовив збільшення самоцензури не тільки стосовно бойових дій та їхнього висвітлення. **Частина журналістів також почала обережніше ставитись до висвітлення не пов'язаних із війною тем**, але таких, які теоретично можуть бути неоднозначно сприйняті суспільством. Частина звичайних людей, які раніше радо спілкувались з журналістами, теж воліють цього не робити.

Навіть просто хайпанути на темі історії чи культури, але все рівно щось стримує. Не дає отак, як раніше, вільно отак раз – і пішли ці хвили фейсбуком і все. Все одно якість стримуєш себе.

Стикаєшся з тим, що люди на місцях самі починають обмежувати доступ до ЗМІ. Навесні і влітку я ходила до однієї школи, ми займалися плетінням сіток. На самому початку, коли з цим було дуже важко, вони організували повний цикл – на кухні фарбували тканини, тому що не було зеленого кольору, самі плели ці сітки, і вже решта людей нав'язували цю тканину. Тобто повний цикл. Я запропонувала їм: давайте зробимо про вас сюжет. Вони відмовилися. Побоялися. Тобто є такі моменти, хоча раніше не було такого, щоб директор школи не пропіарився.

От зараз у нас така тема гаряча. Я писала статтю про маленьку громаду, де люди зібралися на сесії і звернулися – це зараз така масова, загальна тема для всієї країни – до Верховної Ради про те, щоб заборонити церкву Московського патріархату. ... Тим більше у нас в монастирях познаходили проросійську літературу, портрети [предстоятеля Російської православної церкви патріарха – Ред.] Кирила і так далі. І що ви думаєте? Мені після цього матеріалу прилетіло від знайомих, які дуже віруючі прихожани, мабуть, церкви Московського патріархату. Вони мені особисто стільки розказували, що я працюю на бісівську церкву, на порошенківський томос. Тобто розумієте? У нас суспільство дуже неоднозначне. Я їм пояснюю, що нічого не зробила злочинного. Я дала офіційну інформацію від місцевої влади. Але ж ні – ти не права. Не можна це висвітлювати, не треба тобі туди лізти. Тому нелегко працювати журналістом, особливо в наші часи.

У багатьох інших питаннях також існують обмежувальні фактори для журналістів, які не хочуть ненавмисне підіграти ворогові. Переважно це стосується цілої палітри тем стосовно **діяльності центральної та місцевої влади, а також ймовірної корупції у їхній діяльності**. У таких випадках **журналісти намагаються зважити, чи поява тієї чи іншої інформації не спричинить вкрай бурхливої суспільної реакції, що в теорії може підірвати обороноздатність країни**.

Частина журналістів воліє не працювати, або працювати вкрай обережно з матеріалами, які передбачають критику місцевої чи центральної влади, або з темами корупції тощо. При цьому частина журналістів все-таки намагаються розпоряджатись отриманою інформацією не публічно – задля припинення незаконних дій чи корупційних ризиків.

Самоцензура зараз домінує серед журналістів. Вони достатньо обережно ставляться до будь-якої інформації. Такий невеличкий приклад. В одному з районів Вінницької області кілька місяців тому продали аеродром за два мільйони гривень. Місцеві активісти звернулися до медіа, попросили нас долучитися, щоб розуміти, як це під час війни за два мільйони аеродром... Журналісти відмовилися. Вони сказали, що будуть цим займатися вже після війни, зараз ми цю тему не будемо порушувати, тому що це на користь ворогові.

Влада застосовує певні механізми, як вона вважає, антикризових комунікацій, які в громадах називаються «зрада-зрадонька», що висвітлювати таку інформацію не на часі, не будьте учасниками інформаційно-психологічних операцій ворога.

Часом цензура трохи підштовхує до теми журналістики миру, оскільки ці політичні місцеві конфлікти, мабуть, у воєнний час, краще висловлювати більш нейтрально. Оскільки все-таки це може призвести до того, що розподіл влади всередині або міста, або країни розпочнеться саме в період війни, це буде не дуже зручно навіть для самої країни. Нам треба спрямувати свої ресурси на вирішення більш важливих справ.

Самоцензура – поняття глибоко суб'єктивне, тут неможливо щось визначити. Для мене прийнятна одна річ, для когось іншого – інша річ. Але ця самоцензура має бути, цю межу, баланс треба шукати в собі. От якраз на прикладі нашої Чернігівської обласної військової адміністрації і мера Чернігова [Владислава – Ред.] Атрошенка. Атрошенко отримав абсолютно неправосудне і дике рішення суду про заборону перебувати йому на посаді. Це підриває повністю всю Конституцію, всі основи самоврядування. Що робити? Не на часі? Але як не на часі? Це прецедентне рішення, яке потягне за собою зачистку інших неугодних мерів. Не будемо говорити, він хороший чи поганий, але це підриває основи Конституції. Говорити про це чи не говорити? Як знайти межу? Запоріжжя скандал з волонтеркою вже пережило, Чернігів отримав скандал з гуманітарною допомогою із так званими волонтерами, в яких задіяна найактивнішим чином Чернігівська обласна військова адміністрація на чолі з [В'ячеславом – Ред.] Чаусом. Говорити? Але там під виглядом волонтерів за кордон налагодили втечу призовників. Виходить, що ми підриваємо довіру до волонтерських організацій. Але ж це було під егідою влади. Не на часі? Що з цим робити? Про це треба говорити, але кожен межу визначає сам.

Частина респондентів, переважно з регіональних ЗМІ, вважають, що **основним обмеженням висвітлення інформації є скоріше не самоцензура, а відсутність ресурсів у медіа на повне та всебічне висвітлення теми та її моніторинг**. Відсутність кадрового потенціалу та можливості оплатити довгу та складну роботу часто змушує редакції зупинятись на простіших темах.

Не ведеться супровід багатьох скандальних і резонансних справ. Правда. Відчуваємо за собою серйозний грішок, це недопрацювання дуже велике. Але чому? У нас немає людей. У нас катастрофічно не вистачає людей. На ті бюджети, які у нас є, ми просто не можемо собі дозволити багато людей взяти на роботу, щоб вони вели ту чи іншу тему.

В рамках обговорень траплялись також думки стосовно того, що **самоцензура у будь-якому випадку є поганим явищем для журналістики і не може толеруватись у жодному вигляді**. Так, в умовах війни є конкретні обмеження щодо публікації тієї чи іншої інформації та питання національної безпеки та оборони. Однак, на думку частини респондентів, все, що не стосується цих питань, не має підпадати під будь-який тип самоцензури, інакше журналіст йде на угоду зі власною совістю та стандартами журналістики. На їхню думку, якщо самоцензура керує журналістами, то рано чи пізно вона перетвориться на реальну цензуру для всіх.

Ми маємо виходити з того, що цензура – це однозначно погано і це шкодить журналістиці. Відповідно і самоцензура – це те ж саме, якщо ми говоримо про діяльність журналістів в умовах війни. Так, ми не маємо оприлюднювати, поширювати інформацію, яка стосується військових справ. Але це ніяк не самоцензура. Це частина нашої свідомої інформаційної політики. Ідеї, слова – вони мають тенденцію набувати матеріальності. Тому коли ми самі для себе називаємо термін «самоцензура» – це означає, що ми готові іти на якісь поступки, на якісь компроміси, які в нашій діяльності недопустимі.

«Самоцензура» як термін не зовсім підходящий, тому що це дійсно внутрішні обмеження журналістів, які користуються своїм моральним компасом, своїм моральним кодексом. Я вважаю, що у кожного журналіста цей моральний кодекс має бути наявним. Бо якщо у журналіста немає моральних орієнтирів, то це не є хороший журналіст. Можливо, він як професіонал і буде хороший, робити чудові публікації, розслідування, отримувати винагороди та премії, але я вважаю, що журналіст має користуватися насамперед у своїй роботі моральними орієнтирами.

Попри це, наявність внутрішніх обмежень (або самоцензури) стосовно висвітлення тих чи інших тем не означає, що більшість журналістів будуть повністю ігнорувати інформацію та не використовувати її. Здебільшого вони намагатимуться донести такі факти до відповідальних осіб непублічно та тиснути на них задля зміни поведінки.

Наприклад, дізнавшись про потенційні злочини з боку українського військового керівництва чи конкретних військових, майже половина опитаних журналістів будуть діяти залежно від ситуації: інколи таку інформацію варто публікувати, а в інших випадках краще утриматись. Кожен п'ятий опитаний вважає, що потрібно спробувати вирішити певну проблему непублічно. Так само 22% вважають, що варто публічно повідомити про такі факти і підкріпити їх доказами. При цьому жоден із журналістів, які взяли участь у дослідженні, не вважає, що варто проігнорувати дану інформацію узагалі і не спробувати нічого із нею вдіяти – публічно чи непублічно.

ЯКЩО ВАМ СТАЛИ ВІДОМІ ПОТЕНЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ З БОКУ ВІЙСЬКОВОГО КЕРІВНИЦТВА ЧИ КОНКРЕТНИХ ВІЙСЬКОВИХ, ТО ЯК, НА ВАШУ ДУМКУ ПОТРІБНО ДІЯТИ?

- 47% Все залежить від конкретної ситуації. Інколи таку інформацію варто публікувати, а в інших випадках краще утриматись
- 22% Варто публічно повідомити про такі факти і підкріпити їх доказами
- 22% Потрібно спробувати вирішити певну проблему непублічно
- 7% Важко сказати
- 2% Інше
- 0% Краще проігнорувати дану інформацію і не надавати їй розголос

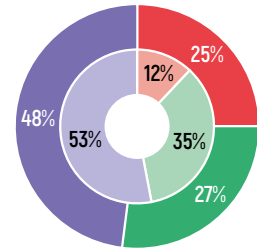
Коли йтиметься про негаразди в нашій армії, тут я звімкну в собі самоцензуру і десять разів подумаю, чи говорити про це. Можливо, мені до кінця життя доведеться своє сумління картати, але це те, через що ми всі разом маємо пройти. Тут поки що ми не маємо жодних універсальних рецептів, як і що робити в якійсь ситуації. Так, є журналістські стандарти, але в умовах війни, коли йдеться про армію та її імідж, про бойовий дух, який дуже багато що важить, то, можливо, тут треба порушувати і журналістські стандарти. Це те питання, яке поки що не має відповіді.

Більшість опитаних в рамках кількісного дослідження журналістів (48%) не визначилися стосовно того, чи приховували б правдиву інформацію, якщо вважали б, що так буде корисно для держави (схожа ситуація була і в 2019 році). Водночас четверта частка опитаних вважає, що таку інформацію все одно треба оприлюднювати (у 2019 році таких респондентів була третина).

ЧИ БУДЕТЕ ВИ ПРИХОВУВАТИ ПРАВДИВУ ІНФОРМАЦІЮ ПРО ВАЖЛИВІ ПРОБЛЕМИ ЧИ СЕРЙОЗНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЯКЩО БУДЕТЕ ВВАЖАТИ, ЩО ТАК БУДЕ КОРИСНО ДЛЯ ДЕРЖАВИ?

2019 ● Так ● Ні ● Важко відповісти
2023 ● Так ● Ні ● Важко відповісти

Працюючи з конкретною проблемною темою, пов'язаною з війною, журналісти наголошують на тому, що кожную ситуацію варто розглядати окремо й аналізувати плюси та мінуси від її публікації. В певних випадках замовчувати конкретні ситуації неприйнятно для журналіста, тому медійники публікують інформацію, але намагаються її подати достатньо обережно та зважено.

Немає однакових прикладів, однакових ситуацій. Треба дивитися, вибирати свої дії відповідно до якогось конкретного випадку. ...Багато різних ситуацій, і дуже вони часто можуть видаватися однозначними, хоча такими далеко не є.

В окремих, найбільш показових випадках, журналісти вважають, що жодна самоцензура не може бути виправданою, коли йдеться про кричущі обставини зловживань, корупції чи некомпетентності. Також журналісти намагаються висвітлювати інформацію про ймовірних публічних зрадників чи колаборантів, наскільки це можливо.

Все залежить від того, наскільки там була серйозна корупція. Якщо ми беремо [Валентина – Ред.] Резніченка, який є головою Дніпропетровської ОВА – це однозначно потрібно висвітлювати.

Зараз у нас немає можливості робити великі публічні сюжети про якісь гострі теми, але для того, щоб чиновники дуже сильно не розслаблялися, треба обов'язково брати за рукав і ставити незручні питання. Інша річ, що можна потім це не випускати. Тому що звітує заступниця міністра оборони і розказує, як у нас забезпечується армія – і одягом, і касками, і бронезилетами, – а потім хлопці кажуть, що щось є, а чогось немає. Поки ти її за зябра не взяв, то тоді вона: «Можливі логістичні проблеми». Але коли вони бачать, що це все контролюється і що їх можна за це питати, то вони вже починають ворухитися.

Кілька слів про ситуацію у нас на півночі області. Якщо на півдні влада втекла у перші дні війни, то у нас, навпаки, залишилася. Але що це за місцева влада? Ви всі чули про Андрія Деркача [колишній проросійський політик з України, народний депутат від Партії регіонів, позбавлений громадянства України у січні 2023 року – Ред.]. Всі голови громад – це вихідці з його партії «Наш край». Але так як росіяни до нас не зайшли – вони просто пішли на Київ, взяли під контроль трасу і нашу частину області відрізали, – то окупації у нас не було. І ці люди себе не проявили. Але ми точно знаємо, що вони співпрацювали з Андрієм Деркачем. І от як зараз нам бути? З одного боку, їх потрібно критикувати, тому що дуже велика ймовірність, що вони причетні до мережі, яка готувала вторгнення, готувалася зустрічати росіян. З іншої сторони, СБУ це не довела. У нас тільки один мер найпівнічнішої Середини-Буди під вартою. Решта продовжує працювати. Піднімати зараз ці питання – це розхитувати ситуацію у нашому регіоні, де все висить на волоску. Тому у нас дуже високий рівень самоцензури.

ВПЛИВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Регулювання роботи журналістів у зоні бойових дій

Один зі складних аспектів роботи журналістів, які працюють з темою війни, – отримувати відповідні дозволи на роботу в зоні бойових дій і готувати сюжети та матеріали, які будуть інформативними, але при цьому не шкодитимуть обороноздатності держави.

Висвітлення проблемних питань у збройних силах чи у веденні бойових дій в умовах війни є вкрай складним. По-перше, значна частина інформації таємна і не може бути розголошеною. По-друге, публічне висвітлення проблемних аспектів (як-от імовірна корупція в армії), може суттєво вплинути на бойовий дух. В таких випадках самоцензура впливає на дії журналістів навіть більше, ніж у цивільних питаннях.

Дивіться, якщо йдеться про військове забезпечення і постачання навіть не боєприпасів, а продовольства чи якихось матеріальних речей, то ми про це нічого не знаємо. Більше того, ми про це нічого не мусимо знати. Це суто військова справа і військова таємниця. Так, там скоріш за все, є можливі зловживання. Але ця інформація просто проходить повз нас. Якщо з'явиться якийсь військовий, який буде готовий донести інформацію, то це не означає, що я, наприклад, випущу його в ефір. Це означає, що я, в першу чергу, проведу розслідування, але скоріш за все це розслідування упреться в ту ж саму військову таємницю, і я нічого не доб'юся, щоб зробити якісь висновки. Тому те, що стосується армійського постачання, для нас закрыта тема.

Водночас респондентам не вистачає більш адекватної комунікації з органами військового та цивільного управління. Різні державні інституції по-різному ставляться до журналістської роботи та часто суперечать одна одній. Стосовно дозволу працювати в певних місцях або висвітлювати ті чи інші аспекти війни представники різних державних органів можуть мати кардинально різні позиції.

От ми були на Сумщині, нам обласна військова адміністрація дозволила поїхати зняти розбомблений міст. Ми туди їхали. На всіх блокпостах вони кажуть: куди ви їдете? Ми їдемо знімати розбомблений міст. Ми доїжджаємо до того мосту, їдемо 300 кілометрів, знімаємо міст. Військові нас проводять. Голова сільради нам це все по телефону каже. Їдемо ще далі. А нас наздоганяють прикордонники і кажуть: «А ви розумієте, що не маєте дозволу на зйомку?»

З вищезазначеної проблеми виходить також інша. Журналісти, які так чи інакше працюють з темою війни, не хочуть нашкочити ні військовим, ні цивільним, виконуючи свою роботу, ані, тим більше, завдати шкоди обороноздатності країни. Утім, часто вони не мають можливості проконсультуватись з профільними спеціалістами чи уповноваженими державними органами стосовно публікації певної інформації чи матеріалів.

Чого нам не вистачає зараз – це фахової військової цензури. Бо я працюю багато і як фотожурналіст, і як людина, яка працює з матеріалами інших фотографів, мені конче потрібен фахівець, якому я можу подзвонити, відправити фото і запитати: «А ось це можна друкувати чи відсилати, чи краще це нікому не показувати тиждень чи два?» Хоча у мене це п'ята війна, але я не вважаю себе фахівцем зі збереження військової таємниці, і мені потрібна була б людина, з якою я міг би консультуватися 24 на 7. Мені присилають пакет фото, котрий я розсилаю у видання. І це, я вважаю – велика проблема, як і проблема в тому, що ми з 2014 року не навчали людей фахово відбирати матеріал і закривати доступ до матеріалів, які можуть нести інформацію військового характеру, яку може використовувати ворог. Я цікавився цим питанням, але я не знайшов фахових курсів у вишах з журналістики, де навчали би тому, як проаналізувати, чи може ця світлина чи текст розкрити військову таємницю, чи не може. А це дуже важливо, на мій погляд.

Журналісти звернули увагу також на те, що в Україні відсутні єдині стандарти того, який обсяг інформації подають державні органи. Як приклад, різні військові адміністрації та місцева влада публікують різні обсяги інформації про обстріли, їхні наслідки та географічні прив'язки. Стандартизація подачі цієї інформації спростила б діяльність журналістів та зменшила ризики поширення даних, чутливих для національної безпеки.

Я б хотіла, щоб у всіх областях України був однаковий об'єм інформації, який має подавати обласна або міська влада. Якщо щось стається у місті Запоріжжі: кудись є прильоти, найбільшою ймовірністю і кількістю інформації, яку нам надасть місцева влада, це те, що було нанесено удар по об'єкту критичної інфраструктури. Вибачте, місто Запоріжжя величезне. Це може бути як і правий берег, так і лівий берег, і це не дає жодної інформації, а в нас кожне повідомлення таке. Я розумію, коли за цими словами приховується реальний військовий об'єкт, на який було здійснено цей напад, який намагаються приховати. Проте хоча б робити, як в Києві, де пишуть райони, і це допоможе людям, звичайним користувачам і споживачам інформації зрозуміти, наскільки вони близькі до того – де вони знаходяться і де це сталося – це було б зручно.

Практично всі опитані під час кількісного опитування журналісти не стикалися з проблемою відмови від акредитації для роботи в зоні бойових дій під час війни, утім, багато із них і не намагалися її отримати. Зі 132 опитаних осіб троє журналістів повідомили, що отримували таку відмову, але потім акредитацію надали чи повернули. Одна особа повідомила, що в акредитації відмовили і згодом її так і не надали.

І все ж подекуди трапляються проблеми з акредитацією ЗМІ у зоні бойових дій. Це спричинено як неузгодженістю різних органів військово-політичного керівництва, так і ймовірними зловживаннями окремих журналістів.

З приводу дозволів на роботу, в мене була дуже неприємна історія саме в Харкові, на Харківщині. Ми були всі акредитовані, і з Харкова вирішили поїхати в Нову Рогань. З'їздили, познімали, поспілкувалися з людьми, а потім ввечері я подзвонила пресекретарю, щоб дізнатися, куди ми ще можемо з ними поїхати. Вони кажуть – ми в Нову Рогань завтра їдемо, поїхали з нами. Я кажу – дякую, але ми там вже були. Як це ви там були? Я кажу: взяли та й поїхали, через блокпости нас пропустили, акредитація у нас є. Наступний день їдемо без них, всі блокпости вже закриті, і це через оцей дзвінок, через те, що ми попросили у них дозвіл. Але проблема в тому, що це не зупиняє деяких журналістів. І вони починають їхати лісами, полями, і оце вже проблема. Це треба якось швидше вирішувати.

Насправді я тут хочу стати трохи на їхній захист. Вони нам наводили випадки, коли конкретні ЗМІ отримували акредитацію, а потім тихцем переходили на окуповану територію, я так розумію, що за канонами журналістики і так далі... Але «Аль-Джазіра», наприклад, поїхала знімати і брати коментарі у «ватників», і яка гарантія, як потім покажуть Україну? Тому, звичайно, вони перестраховуються. Плюс я вже мовчу про відповідальність цього пресофіцера, який до вас прикріплений: якщо не дай бог, хтось десь вліво-вправо ступив і йому відірвало ногу або ще щось, то потім він же фактично несе відповідальність за життя журналістів, до яких він прикріплений.

Під час фокус-груп деякі респонденти, зокрема, зазначили, що іноземним засобам масової інформації дещо легше отримати запитувану інформацію у представників військово-політичного керівництва чи акредитацію для роботи поблизу зони бойових дій.

Більшість журналістів скаржаться на доступ до інформації, до пресслужб військових відомств. Адже пріоритет стоїть один – це іноземні журналісти. Спочатку ми працюємо з іноземними ЗМІ, і вже потім українські журналісти, які на другому плані щодо доступу до інформації. І це є проблемою.

Попри те, що ця сфера суттєво зарегульована, а значна частина військових не хоче допускати журналістів до роботи (в тому числі з огляду на неможливість гарантування їм безпеки), навіть у таких обставинах українські військові все ж дозволяють висвітлювати ті чи інші аспекти, пов'язані з війною. Цим українські реалії, на думку окремих учасників фокус-групових досліджень, відрізняються від стандартів Північноатлантичного альянсу, в яких часто заборонено надавати практично будь-яку інформацію про становище в армії та в зоні бойових дій.

Там заборонено знімати абсолютно все. Виключно за конкретним дозволом, за конкретним зверненням. Ми би там взагалі не працювали, а сиділи б усі вдома.

Попри очевидність певних обмежень стосовно висвітлення бойових дій та становища в армії, **певні обмеження все ж незрозумілі для журналістів**. Це стосується, зокрема, госпіталів для військових та інших медичних установ. Респонденти зазначили, що не розуміють неможливості отримати дозвіл на підготовку матеріалу з цих режимних об'єктів.

Ще до повномасштабного вторгнення я працювала виключно на східному фронті, комунікувала і з Генштабом, і з пресслужбами Об'єднаних сил, і з штабами, розроблялися цілі інструкції, якісь поради з комунікації між журналістами і військовослужбовцями. Але все одно зараз я відчуваю, що є перегин. Наприклад, чому ми не можемо знімати шпиталі і медичні установи? Чому у цьому проблема? Ми чомусь не можемо зайти в шпиталь. Але вже від поранених, своїх знайомих військових ти дізнаєшся про якісь недоліки у медичній нашій системі. Але я не можу про них розказати, тому що не можу зайти у шпиталь з камерою.

Я насправді теж займаюся комунікацією саме з військовими, РНБО, Генштаб, Міноборони, командування, і колосально складно працювати, тому що, крім закритості цих структур, коли ти не можеш ні коментар взяти, ні інтерв'ю (про ексклюзив я взагалі мовчу), військовим теж забороняють це робити... Навіть там, де можна, там, де мова не йде про якісь військові таємниці, зараз максимально обмежили спілкування військових з журналістами.

На запитання, чи можна журналістам вести професійну діяльність в зоні бойових дій без дозволу військового керівництва, більше половини опитаних журналістів заявили, що не можна: будь-яка така діяльність має бути узгоджена з військовим керівництвом. Ще **42% допускають такі ситуації.**

Відповідальність за поширення фейків

Більшість опитаних під час кількісного дослідження респондентів (82%) вважають, що **журналіст має нести певну відповідальність за поширення фейків. Водночас основна частина схиляється до необхідності не кримінальної відповідальності, а до адміністративної чи цивільної відповідальності** за позовом особи, щодо якої таку інформацію поширено. Якщо фейки стосуються органів державної влади, то останні повинні мати можливість подавати цивільний позов до суду з вимогою спростування, заборони поширення такої інформації та відшкодування завданої шкоди. Проте лише незначна частка опитаних погоджується з тим, що за такі дії має бути встановлена кримінальна відповідальність, або ж можливість позасудового блокування такої інформації.

Так само й опитані на фокус-групах респонденти погоджувалися з тим, що має бути відповідальність за поширення недостовірної інформації та фейків, якщо це було навмисно. Утім, тут є основний **проблемний аспект: яка ця відповідальність має бути, і чи не може таке покарання стати способом тиску на журналістів.** Якщо цей аспект реалізувати неправильно, це може стати способом маніпуляції та переслідування незалежних журналістів.

Відповідальність має бути, і це однозначно. Але це слизька штука. Я не пам'ятаю зараз з цими пертурбаціями, що там робиться в Кримінальному кодексі, бо то її не було, то її намагалися ввести. Але в 90-х роках така штука була, і нею дуже зловживали. Тому я вважаю, що кримінальної відповідальності не має бути, оскільки ми живемо в такій країні, де закон служить вузькому колу осіб. Але має бути цивільно-правова відповідальність, тобто штрафи, якісь репутаційні збитки. Але, знову ж таки, має бути чіткий механізм, як це робити.

Наскільки я знаю, є дуже непогана практика у Сполучених Штатах стосовно неправдивої інформації, де людина, яка вважає, що про неї розповсюдили неправдиву інформацію, подає на журналіста цивільний позов і доводить, що інформація була поширена з умислом нанести шкоду. І тільки тоді починається відповідальність. Бо відповідальність за неправдиву інформацію може і буде використана як інструмент боротьби з журналістами, з правом журналістів розповсюджувати інформацію, яка не завжди подобається представникам владних інституцій.

Умови війни актуалізували також питання того, як журналісти мають працювати з тими офіційними спікерами, які часто і систематично повідомляють недостовірну інформацію. Так, у публічному просторі помітно доволі багато осіб, які обіймають офіційні посади та коментують ситуацію в регіонах і хід ведення бойових дій, по суті, з позиції представників держави. При цьому вони часто повідомляють недостовірну інформацію та поширюють відверті фейки.

З одного боку, коли ти говориш про Луганщину, треба посилатися на того, хто є представником [держави – Ред.]. З іншого боку, якщо ти знаєш, що ця особа весь час плодить фейки, то краще якомога менше спілкуватися. Просто взагалі мінімізувати його присутність.

Попри те, що відома сумнівність інформації від таких державних представників, вони все одно залишаються представниками держави. Коли така брехня стає явною, це негативно впливає як на імідж самого медіа, так і на сприйняття держави.

Пам'ятаєте випадок з [екс-Омбудсманом Людмилою – Ред.] Денісовою, що вона вигадала історії під час війни. Журналіст виконав свою роботу. А з другого боку, який негатив йде для держави.

Десять чотири місяці тому у нас один мер у Сумській області видав інформацію, що п'ятеро дітей підірвалися і загинули на мінах. Цю інформацію підхопили всі загальнонаціональні канали, її показували в марафоні. Мер фактично прославився на всю Україну, але насправді жодна дитина не загинула, і це виявилось фейком. Коли ми запросили інформацію в прокуратурі, то нам надали інформацію, скільки загинуло людей, серед яких була одна дитина. І ми повідомили, що міський голова такого-то міста дав неправдиву інформацію. Потім підтвердив, що це фейк, і голова Сумської обласної цивільної адміністрації. Тому, я думаю, якщо журналіст ловить на брехні чиновника, то про це треба відкрито говорити і викривати цю брехню.

Значна частина журналістів звертають увагу на те, що їхнім колегам в українських медіа потрібно більш серйозно ставитись до процесу запрошення експертів для коментування. **Нерідко трапляються ситуації, коли для коментування запрошують людей, які очевидно не є експертами з проблеми і свідомо чи несвідомо поширюють дезінформацію.**

Тут взагалі питання, яке можна узагальнити фаховістю експертного середовища, яке запрошують журналісти. Починаючи з [колишнього радника Офісу Президента України Олексія – Ред.] Арестовича, який коментує і є топовим спікером в сучасному офіційному інформаційному просторі... Його цитують, його запрошують. Звичайно, що це, в тому числі, зона відповідальності журналістського кола, які запрошують такого, в лапках, фахового експерта. Навіть була запрошена як фаховий експерт Анжела Перл – це астрологиня, яка живе в Австралії. І вона була запрошена у телемарафон щодо стратегії воєнних перспектив.

Водночас опитані досить категоричні стосовно того, чи має право журналіст або ЗМІ оприлюднювати неправдиву інформацію задля благих цілей, наприклад, для відставки поганих чиновників. погодилися із такими діями тільки 7% опитаних.

Питання кримінальної відповідальності у зв'язку із журналістською діяльністю

Після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україні Верховна Рада внесла численні зміни до Кримінального кодексу України, що заборонили збирання, зберігання та поширення певних видів інформації³. Зокрема, за період із 24 лютого 2022 року по 30 вересня 2022 року набули чинності чотири закони, якими було внесено зміни до ККУ, які стосуються поширення інформації:

1. розширено поняття «державна зрада» (ст. 111 ККУ);
2. розширена відповідальність за порушення рівноправності громадян (ст. 161 ККУ);
3. додано новий злочин за ст. 436-2 ККУ «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників»;
4. додано новий злочин за ст. 114-2 ККУ «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану».

Більше половини опитаних представників ЗМІ вважають, що такі нововведення необхідні під час війни, і тільки 8% не погоджуються із цим. Водночас більше третини опитаних або нічого про це не знали, або не змогли відповісти на запитання.

Половина опитаних вважають, що українські журналісти, які працюють в російських ЗМІ, повинні нести кримінальну відповідальність. 17% переконані, що не повинні, якщо це не пов'язано з поширенням неправдивої інформації (у 2019 році таких була більшість).

Більшість опитаних журналістів не бояться законодавчого переслідування за свою діяльність, при цьому кількість тих, які радше бояться кримінального переслідування, ніж адміністративних покарань, є дещо вищою: 26% і 14%. Ці цифри практично не відрізняються від даних 2019 року.

³ Див. більше: Кримінальна відповідальність за поширення інформації в інтернеті до та після 24 лютого 2022 року / Вдовенко О., Воробійов Є., Гринишак М. – Київ: ГО «Платформа прав людини», 2022. – 88 с. <https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/%D0%90%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%98%D0%99-%D0%97%D0%92%D0%86%D0%A2-A4-30-12-22.pdf>

ЗАГРОЗИ

ЖУРНАЛІСТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

І ЖУРНАЛІСТАМ

Найбільші загрози свободі слова та роботі журналістів, на думку опитаних, такі: **фізичні загрози чи загроза життю, пов'язані із роботою в зоні бойових дій (67%), зменшення фінансування ЗМІ (55%), цензура з боку органів влади (47%) та низький рівень кваліфікації журналістів (45%)**. При цьому кількість журналістів, які вважають цензуру з боку власників однією з найбільших загроз журналістській діяльності, з 2019 до 2023 року зменшилася удвічі – з 70% до 35%.

ЯКІ, НА ВАШУ ДУМКУ, НАЙБІЛЬШІ ЗАГРОЗИ СВОБОДІ СЛОВА ТА РОБОТІ ЖУРНАЛІСТІВ Є НА СЬОГОДНІ В УКРАЇНІ? МОЖНА БУЛО ОБИРАТИ ТРИ НАЙВАЖЛИВІШІ ВІДПОВІДІ

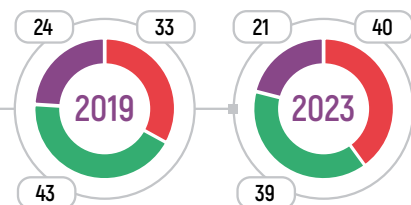

40% опитаних журналістів побоюються за власну безпеку, і майже така ж кількість – ні. З 2019 року кількість тих, хто боїться за власну безпеку, незначно зросла: тоді таких була третина.

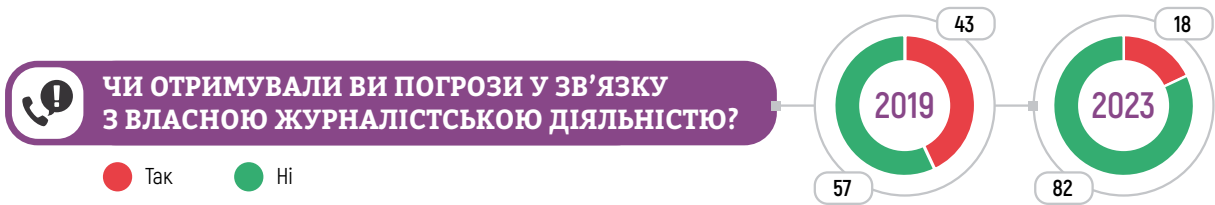
ЧИ БОЇТЕСЯ ВИ ЗА ВЛАСНУ БЕЗПЕКУ?

● Так ● Ні ● Важко відповісти

При цьому **зафіксована порівняно невелика кількість представників ЗМІ, які отримували погрози у через журналістську діяльність – 18%** (у 2019 році про це повідомили 43% опитаних). Зменшення більш ніж удвічі кількості журналістів, яким погрожували, може пояснюватися тим, що раніше такі погрози надходили найчастіше від незадоволених журналістськими публікаціями на місцевому рівні представників влади, бізнесу, кримінальних кіл, але через повномасштабну війну цей фактор став менш впливовим, адже основною загрозою нині є російська агресія та бойові дії, до яких прикута увага суспільства (аналогічно, за даними Інституту масової інформації, зменшилася

і кількість нападів і перешкоджання журналістській діяльності з боку внутрішньоукраїнських суб'єктів – переважна більшість усіх випадків стосуються дій російських агентів в Україні)⁴. Водночас навіть за великої кількості погроз від російських чи проросійських сил в інтернеті українські журналісти не сприймають це як серйозне джерело загрози і не схильні зазначати чи повідомляти про такі випадки.

Серед тих, хто отримував **погрози** через власну журналістську діяльність, **кожен десятий повідомив, що вони надходили або від представників органів влади, або від політиків, або від громадських активістів. 17% вказали, що погрози надходили від невідомих.** У 2019 році найчастіше такі погрози надходили від невідомих (41%), дещо рідше від представників бізнесу, криміналітету чи громадських активістів.

Учасники фокус-груп це підтверджували: в окремих випадках доходило навіть до прямих погроз втручанням органів правопорядку чи безпеки. Водночас, судячи з результатів фокус-групових опитувань, це були радше одиничні випадки.

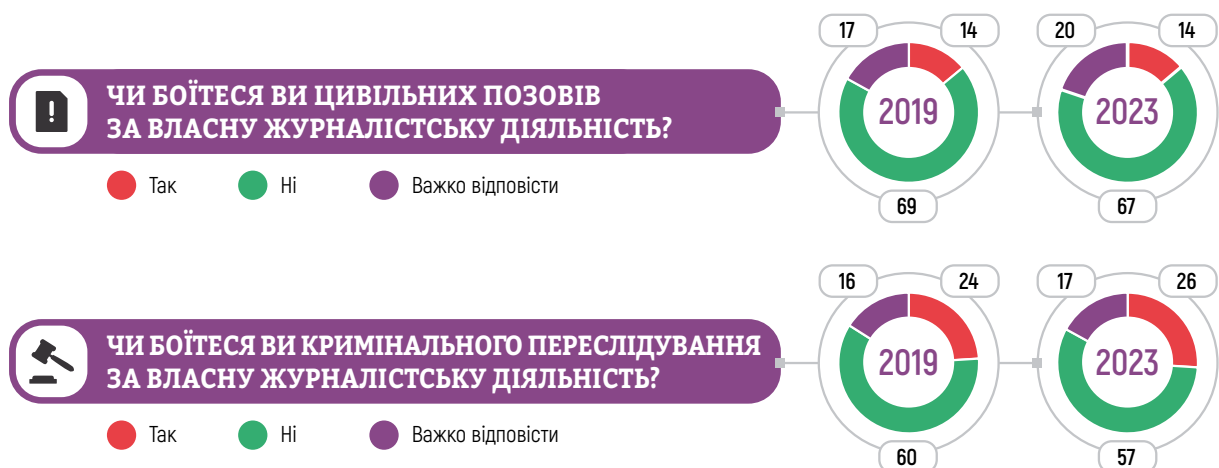
Знайшовся один чиновник із облдержадміністрації, це наш начальник гуманітарного штабу, який почав мені погрожувати, що я розголошую таємницю. Я кажу: там немає таємниці, тим більше що пройшло 12 годин, ми знаємо, дотримуємося правил, коли можна публікувати. І вже фото МНСники виклали. Словом, цей чиновник почав мені погрожувати, що він напише на мене в СБУ.

У разі, коли журналісту погрожують, **найважливіший мотив для оприлюднення – це важливість інформації для суспільства (82%)**. Однак, погрози можуть спрацювати, оскільки 45% опитаних говорять, що реалістичність погроз та ступінь можливої шкоди можуть впливати на рішення про публікацію інформації, а також рівень безпеки сім'ї (39%). Ще для 31% одним із вирішальних мотивів для оприлюднення певної інформації є її корисність для держави.

⁴ За рік та два місяці від початку вторгнення РФ скоїла 509 злочинів проти журналістів та медіа в Україні / Інститут масової інформації, 24.04.2023: <https://imi.org.ua/monitorings/za-rik-ta-dva-misyatsi-z-pochatku-vtorgnennya-rf-skoyila-509-zlochyniv-proty-zhurnalistiv-ta-media-i52295>

2/3 опитаних у рамках кількісної частини дослідження медійників не бояться цивільних позовів через журналістську діяльність: ситуація не змінилася з 2019 року. Водночас, що стосується кримінального переслідування, його побоюється кожен четвертий опитаний, а для 57% це не є загрозою. Тут настрої журналістів також майже ідентичні тим, які були у 2019 році.

Погрози кримінального переслідування від органів правопорядку через журналістську діяльність практично не є проблемою для роботи журналістів в Україні. Лише 2 людини із 132 опитаних сказали, що отримували погрози від поліції, і 1 особа – від прокурорів. Це 2% опитаних. У 2019 році ситуація була схожою, тоді 4% журналістів заявили, що отримували погрози кримінального переслідування за власну журналістську діяльність від правоохоронних органів.

ОСНОВНІ ДІЇ ДЛЯ СВОБОДИ СЛОВА ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ

Деякі з учасників фокус-групових досліджень вважають, що обмеження свободи слова, накладені вимогами воєнного часу, будуть достатньо швидко припинені після закінчення війни, зокрема і через тиск країн Заходу. Також є сподівання на те, що безальтернативність європейської та євроатлантичної інтеграції після війни матиме конкретні вимоги стосовно свободи ЗМІ та реформ у галузі медіа.

Звісно, я розумію, що при закручуванні гайок є ризики скотитися після перемоги до авторитаризму. Але при тих рівнях коштів, будемо називати відверто, які Захід вкладає в Україну у цю війну, закрутити гайки просто не дадуть після перемоги... Дивіться, у нас зараз такий етап – ми кандидати в ЄС, подана заявка в НАТО – там є певні вимоги. У НАТО менше, але теж положення є. Свобода слова там якось звучить. А в ЄС більше вимог. Закон про медіа, який недавно проголосований, теж. Але будемо думати, чи його Венеціанська комісія сприйме – чи не сприйме. Тому інформаційне суспільство якось зміниться.

Утім, таку думку підтримують не всі респонденти, і частина з них переконані в тому, що потрібно діяти на випередження і не допустити цілеспрямованої цензури та обмеження свободи слова, які можуть залишитись і після війни.

Те, що є сподівання, що наші західні колеги не дадуть згорнути свободу слова в Україні, – це дуже добре. Але ми й самі не повинні давати владі можливість згорнути її. Кожного разу, коли ми бачимо, що на наше фахове право говорити про події, які ми бачимо навкруги, йде зазіхання, ми повинні про це говорити, підтримувати колег, які бачать це і говорять про таке. Бо звикнути до обмежень дуже легко. Зараз обмеження пов'язані з війною. Після перемоги будуть обмеження, пов'язані з відновленням держави. Потім ті, хто зайняли владні кабінети, придумують ще щось.

Ми якраз повинні стежити, щоб ці закони воєнного часу, які регулюють наш інформаційний простір, не продовжили свою дію у поствоєнному часі... ..щоб влада не користувалася тим моментом, коли вони нам всім кажуть, що про це не можна писати, бо це на руку ворога, і не можна публікувати.

Якщо ж ідеться про конкретні дії, то **основне, що може зробити держава для підтримки свободи слова в країні після війни, – так це не втручатись і не намагатись контролювати свободу слова в медіа.**

Як кажуть бізнесмени – не втручайтеся. Якщо не допомагаєте, то хоча б не втручайтеся. Це якщо дуже коротко.

Для місцевих медіа ситуація залишається достатньо складною, тому основним завданням для держави було б гарантувати їм існування та можливість роботи без суттєвого тиску з боку місцевої влади та без спроб втручання в їхню роботу.

Я зараз як керівник місцевого медіа бачу своїм завданням його зберегти і зберегти його обличчя. Хоча багато хто думає, якщо це комунальні ЗМІ, то вони вихваляють мера, але це не так. Наша місія зараз – це виховувати місцеву владу.

При цьому значна частина респондентів визнає, що **єдиним реальним способом гарантувати незалежність медіа є наявність у нього стабільних джерел фінансування або самоокупності**. Деякі з респондентів сподіваються на програми фінансування з боку Європейського Союзу чи донорів для українських ЗМІ, оскільки український медіаландшафт сильно змінився. Для успішного перетворення таким українським ЗМІ потрібен буде певний перехідний період, який буде складно пройти без зовнішнього фінансування.

В шори нас загнали олігархи. Єдиний варіант спасіння – це приходять інвестори європейські, американські. Вони диктують свої умови. Ми вчимося. А потім вони нас відпускають.

А які будуть механізми? Незалежність дають фінанси. Іншого шляху немає поки що.

Додаток 1

Гайд фокус-групового дослідження з журналістами «ВИКЛИКИ ДЛЯ СВОБОДИ СЛОВА ТА ЖУРНАЛІСТІВ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ» (2 години)

ТЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ: «ВИКЛИКИ ДЛЯ СВОБОДИ СЛОВА ТА ЖУРНАЛІСТІВ В УМОВАХ ВІЙНИ»

Критерії відбору респондентів

- Журналісти загальнонаціональних та регіональних ЗМІ з частковою та повною зайнятістю.
- Представництво різних статей у пропорції щонайменше 3/7.
- Представництво традиційних та нових медіа.
- Частина респондентів повинні мати досвід роботи в місцях, де ведуться бойові дії.

БЛОК № 0: ВСТУП (15 хв)

Представлення модератора

- Пояснення теми дискусії.
- Пояснення причин аудіозапису (з фокус-групами онлайн – відеозапису), гарантія конфіденційності.
- Оприлюднення загальних правил: щирість, відвертість, висловлювання власної думки, немає правильних і неправильних відповідей. Неприпустимість «захоплення» мовного простору, терпимість до точок зору інших учасників обговорення.

Представлення учасників: професійний досвід, ЗМІ чи організація де працює респондент (афілійований), інші важливі для розмови аспекти.

БЛОК № 1: ЗАГАЛЬНА ОЦІНКА СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ТА СВОБОДИ СЛОВА; ЦЕНзуРА ТА САМОЦЕНзуРА (50 хв)

- 1) На вашу думку, чи є в Україні нині свобода самовираження та свобода слова? Якщо оцінювати від 1 до 10, де 1 – повна несвобода, а 10 – повна свобода, то як ви б оцінили поточний рівень? Чому ви так вважаєте?
- 2) Чи стикались ви з випадками цензури у своїй професійній діяльності? Коли це було? Під час повномасштабного вторгнення чи раніше? Від кого вона йшла? Які форми тиску використовувались?
- 3) Якою мірою поширена самоцензура в українських ЗМІ, на вашу думку? Як сильно впливає на цей процес війна? Яких сфер передовсім стосується самоцензура? Чи можна провести межу між необхідною самоцензурою та шкідливою? Чи посилила війна самоцензуру, чи збільшила кількість випадків цензури?
- 4) На вашу думку, чи потрібно на даному етапі війни зберігати формат телемарафону «Єдині новини»? Чому? Якщо змінювати формат, то як?
- 5) Після завершення війни на чому передусім потрібно зосередитись владі, щоб покращити стан зі свободою слова? Які дії потрібні? Хто їх має зробити?

БЛОК № 2:**ВПЛИВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ;
ЗАГРОЗА ПОКАРАННЯ (55 хв)**

- 6) Чи є законодавчі норми, що обмежують свободу слова журналістів в умовах війни? Як поширені загалом загрози свободі слова та ЗМІ на законодавчому рівні?
- 7) Україна ухвалила багато змін до Кримінального кодексу, якими обмежила свободу поширення інформації в умовах війни: чи знаєте ви про це? Як ви це оцінюєте? Чи мало це якийсь вплив на вашу роботу? Чи стали ви більше остерігатись кримінальної відповідальності за свої матеріали?
- 8) Чи повинен журналіст нести відповідальність за навмисне поширення неправдивої інформації (фейків)? Яку саме? Чи повинні органи влади братися до таких випадків, і якою має бути їхня роль?
- 9) Чи стикались ви або ваші колеги з погрозами через професійну діяльність? Від кого вони надходили?

БЛОК № 3:**ОЦІНКА РІВНЯ ВЛАСНОЇ БЕЗПЕКИ ЖУРНАЛІСТАМИ;
ВПЛИВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ І РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (55 хв)**

- 10) Чи виникають у вас побоювання за власну безпеку через журналістську діяльність? Якщо такі побоювання виникають, то як часто? З чим вони пов'язані?
- 11) Яка роль журналістів у висвітленні бойових дій та війни? Чи існують окремі правила для таких ситуацій? Які? Як висвітлювати ситуації прорахунків під час ведення бойових дій, забезпечення військових тощо? Чи можна висвітлювати потенційні зловживання з боку військової влади? Чи відомо вам про існування будь-яких проблем із акредитацією в зоні бойових дій? Чи знаєте ви про невмотивовані відмови, позбавлення акредитацій, які основні причини?

Додаток 2

ОЦІНКА РІВНЯ СВОБОДИ СЛОВА В УКРАЇНІ

Результати експертного опитування журналістів

1. Як ви оцінили б стан свободи слова в Україні?

За 10-бальною шкалою, де «1» – дуже погано, а «10» – дуже добре)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
1 – дуже погано	1	0,8
2	2	1,5
3	7	5,3
4	8	6,0
5	23	17,3
6	16	12,0
7	38	28,6
8	26	19,5
9	8	6,0
10 – дуже добре	4	3,0

2. З якими порушеннями свободи слова та інформації ви особисто стикалися з початку повномасштабного вторгнення (з лютого 2022 року)?

(можливі декілька відповідей)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Цензурування готових матеріалів або заборона оприлюднення	29	21,8
Надмірно суворі судові рішення щодо журналістів, наприклад, щодо відшкодування моральної шкоди	0	0
Відкриття кримінальних проваджень внаслідок журналістської діяльності	4	3,0
Замовлення завідомо неправдивої інформації, щоб звести наклеп або дискредитувати певну особу	15	11,3
Відмова посадових осіб у наданні журналістам або громадськості суспільно важливої інформації	68	51,1
Заборона виходу ЗМІ чи іншого друкованого видання	9	6,8
Закриття ЗМІ	12	9,0
Переслідування журналістів	9	6,8
Відмова від акредитації	22	16,5
Інше (вказіть)	1	0,8
З жодними порушеннями свободи слова мені особисто стикатися не довелося	40	30,1

3. Які, на вашу думку, найбільші загрози свободі слова та роботі журналістів є на сьогодні в Україні?

(Оберіть найважливіші три відповіді)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Фізичні загрози чи загроза життю, пов'язані із журналістською діяльністю в зоні бойових дій	89	66,9
Фізичні загрози чи загроза життю, пов'язані із журналістською діяльністю на території, де безпосередньо не ведуться бойові дії	17	12,8
Цензура з боку органів влади	63	47,4
Самоцензура	41	30,8
Цензура з боку власників ЗМІ	46	34,6
Вплив комерційних структур	13	9,8
Зменшення фінансування ЗМІ	73	54,9
Тиск із боку громадськості в разі висвітлення непопулярних тем	23	17,3
Проблеми в журналістському середовищі	11	8,3
Низький рівень кваліфікації журналістів	60	45,1
Суттєвих загроз не існує	4	3,0
Важко відповісти	0	0

4. Як ви вважаєте, чи існує в Україні цензура ЗМІ?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так, причому як система	35	26,3
Існує в певних ЗМІ	50	37,6
Існує, але лише як окремі випадки	41	30,8
Не існує (перехід до питання № 6)	4	3,0
Важко сказати	3	2,3

5. Якщо ви вважаєте, що в Україні існує цензура, то переважно яка?

(Можна зазначити декілька варіантів відповіді)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Державна (різних органів державної чи місцевої влади)	89	69,0
Власників ЗМІ	86	66,7
Політиків, політичних партій	38	29,5
Олігархів, що не є власниками ЗМІ	8	6,2
Громадських організацій, активістів	5	3,9
Самоцензура журналістів	68	52,7
Інша (яка?)	0	0
Важко відповісти	5	3,9

6. Які форми тиску використовувалися в вашій журналістській практиці під час обґрунтування чи запровадження цензури?

(Можливі декілька відповідей)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Спроба підкупу	7	5,3
Погроза фінансовими проблемами чи звільненням	15	11,3
Фізичні погрози чи загрози життю	9	6,8
Пояснення, що «така позиція непопулярна у суспільстві»	39	29,3
Пояснення, що «це в інтересах країни»	58	43,6
Посилання, що «у нас війна»	76	57,1
Інші (які?)	1	0,8
У моїй журналістській практиці такого не було	37	27,8

7. Чи вимагали від вас органи влади попереднього узгодження поширюваної інформації?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так, і досить часто	19	14,4
Так, декілька разів було	53	40,2
Ні, ніколи (перехід до питання №9)	30	45,5

8. А які саме органи влади вимагали попереднього узгодження поширення інформації?

(Можливі декілька варіантів відповідей)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Народні депутати Верховної Ради	13	17,3
Посадовці з міністерств	15	20,0
Посадовці з Офісу Президента	8	10,7
Депутати з місцевої ради	19	25,3
Посадовці з місцевої адміністрації	41	54,7
Посадовці з поліції	2	2,7
Військові	27	36,0
СБУ	6	8,0
Інші (хто?)	1	1,3

9. На вашу думку, що змушує журналістів до самоцензури?

(Можливі декілька відповідей)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Тиск з боку органу влади	47	35,3
Тиск з боку власника ЗМІ	49	36,8
Страх залишитися без роботи	59	44,4
Тривога за власну фізичну безпеку	37	27,8
Можливий судовий позов	26	19,5
Суспільна думка, наприклад: не поширювати інформацію, що може викликати негативну реакцію певних людей, навіть якщо це правда	51	38,3
Страх помилитися чи складнощі в перевірці інформації	60	45,1
Власні переконання	60	45,1
Інше (що?)	1	0,8

10. На вашу думку, чи збільшило російське вторгнення кількість випадків самоцензури журналістів?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так	103	78,0
Ні	8	5,1
Важко відповісти / не відповіли	21	15,9

11. Чи будете ви приховувати правдиву інформацію про важливі проблеми чи серйозні правопорушення, якщо вважатимете, що так буде корисно для держави?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так	33	24,8
Ні	36	27,1
Важко відповісти	64	48,1

12. Чи може журналіст або ЗМІ поширювати завідомо неправдиву інформацію, якщо буде вважати, що так буде корисно, наприклад, поганий чиновник буде знятий з роботи?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так	9	6,8
Ні	123	92,5
Важко відповісти / не відповіли	9	6,8

13. Чи вірите ви в необхідність обмеженої цензури?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так	52	39,1
Ні	44	33,1
Важко відповісти	37	27,8

14. Чи є в Україні теми, про які не можна писати чи говорити?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так	59	44,4
Ні	39	29,3
Важко відповісти	35	26,3

15. Якщо ви вважаєте, що такі заборонені теми є, то які саме?

Вкажіть (n=58)

Відповіді респондентів узагальнені за тематиками

	Кількість згадок респондентами
Теми, пов'язані з армією та війною	44
Критика чинної влади	9
Інше	5

16. Чи вважаєте ви, що єдиний марафон, створений на початку війни, є цензурою?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так	82	61,7
Ні	24	18,0
Важко відповісти	27	20,3

17. Чи вважаєте ви, що єдиний марафон повинен бути припинений, і всі мовники можуть вести мовлення самостійно?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так	87	65,4
Ні	15	11,3
Важко відповісти	31	23,3

18. Чи має журналіст нести відповідальність за навмисне поширення неправдивої інформації (фейків)?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так, цивільну відповідальність за позовом особи, щодо якої таку інформацію поширено	50	37,6
Так, адміністративну відповідальність	45	33,8
Так, кримінальну відповідальність	14	10,5
Ні, це проблема дотримання журналістських стандартів, і вона має вирішуватися самими ЗМІ та журналістами	17	12,8
Важко відповісти	7	5,3

19. Як мають вчиняти органи державної влади у разі поширення неправдивої інформації про державу чи діяльність державних органів?
(Можна відзначити декілька варіантів)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Органи державної влади повинні мати адміністративні можливості (повноваження) без судового рішення забороняти поширення такої інформації, зокрема забороняти випуск таких видань, блокувати доступ до відповідних ресурсів в інтернеті тощо	10	7,5
Повинна бути встановлена кримінальна відповідальність за такі дії	13	9,8
Повинна бути встановлена адміністративна відповідальність за такі дії	31	23,3
Органи державної влади повинні мати можливість подавати цивільний позов до суду з вимогою спростування, заборони поширення такої інформації та відшкодування завданої шкоди	71	53,4
Держава не має втручатися, її функція в поширенні спростування та збільшення обсягу правдивої інформації про власну діяльність	30	22,6
Важко відповісти	9	6,8

20. Чи можна надавати представникам російських окупаційних адміністрацій висловлювати свою позицію в українських ЗМІ?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Ні, за жодних умов	111	83,5
Так, але в залежності від того, що вони скажуть	11	8,3
Завжди так, оскільки це суспільно важлива інформація	2	1,5
Важко відповісти	9	6,8

21. Чи може нести певну відповідальність громадянин України, що працює журналістом у російських ЗМІ?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так, кримінальну відповідальність	63	47,7
Так, адміністративну відповідальність	8	6,1
Ні, це проблема дотримання журналістських стандартів, і повинна вирішуватися самими ЗМІ та журналістами	23	17,4
Ні, якщо це не пов'язане з поширенням неправдивої інформації	22	16,7
Важко сказати	16	12,1

22. На вашу думку, чи можна журналістам вести професійну діяльність в зоні бойових дій без дозволу військового керівництва?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Не можна у жодному разі. Будь-яка така діяльність має бути узгоджена з військовим керівництвом	73	55,3
Все залежить від ситуації	55	41,7
Журналіст має право вести діяльність в зоні бойових дій на власний страх і ризик і без узгодження такої діяльності	2	1,5
Важко відповісти	2	1,5

23. Чи відмовляли вам в акредитації (або скасовували акредитацію) для роботи в зоні бойових дій під час війни?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так, і не надали (не повернули)	1	0,8
Так, але потім надали (повернули)	3	2,3
Ні, такого не траплялось	128	97

24. Під час війни були внесені численні зміни до Кримінального кодексу України, що заборонили збирання, зберігання та поширення певних видів інформації. Чи вважаєте ви, що всі впроваджені зміни справді необхідні під час війни?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так, радше були необхідними	74	55,6
Ні, радше не були необхідними	11	8,3
Мені про це невідомо	23	17,3
Важко відповісти	25	18,8

25. Чи боїтеся ви за власну безпеку?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так	53	39,8
Ні	52	39,1
Важко відповісти	28	21,1

26. Чи отримували ви погрози через власну журналістську діяльність?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
1. Так	24	18,2
2. Ні (перехід до питання 27)	108	81,1

27. Якщо ви отримували погрози, то від кого?

(Оберіть декілька варіантів, якщо потрібно)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Представників органів влади	9	11,5
Політиків	8	10,3
Представники бізнесу	7	9,0
Представників криміналітету	6	7,7
Громадських активістів	8	10,3
Від невідомих	13	16,7
Військових	2	2,6
Від кого ще? (вказіть)	1	1,3
Ні від кого	51	65,4

28. Гіпотетично, що є для вас вирішальним, коли оцінюєте: чи поширювати інформацію, коли вам погрожують?

(Оберіть кілька варіантів, якщо потрібно)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Важливість інформації для суспільства	106	81,5
Сенсаційність інформації, перспектива бути в центрі уваги	8	6,2
Рівень особистої фізичної безпеки	37	28,5
Рівень безпеки сім'ї	51	39,2
Реалістичність погроз та ступінь можливої шкоди	59	45,4
Корисність для держави	40	30,8
Інше	1	0,8
Важко відповісти	4	3,1

29. Чи боїтеся ви цивільних позовів за власну журналістську діяльність?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так	18	13,5
Ні	89	66,9
Важко відповісти	26	19,5

30. Чи боїтеся ви кримінального переслідування за власну журналістську діяльність?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так	34	25,6
Ні	76	57,1
Важко відповісти	23	17,3

31. Чи надходили вам погрози кримінального переслідування за журналістську діяльність від правоохоронних органів?

(Можна обрати декілька варіантів за потреби)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Ні (перехід до питання 32)	130	98,5
Так, від поліції	2	1,5
Так, від прокурорів	1	0,8
Так, від військових	0	0
Так, від СБУ	0	0
Так, від ДБР	0	0
Так, від НАБУ	0	0
Так, від інших органів правопорядку	0	0

32. За якими злочинами/статтями Кримінального кодексу вам погрожували розпочати кримінальне розслідування?

Внажіть (n=3)

Просто намагалися «пресувати» журналістів
Протидія поліції
Шахрайство, підробка документів

33. Нині можна почути заклики, мовляв, люди мають брати правосуддя у свої руки, щоб злочинці не залишилися безкарними. Як ви до цього ставитеся?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Вважаю самосуд у будь-якому разі неприпустимим	88	66,7
Загалом самосуд неприпустимий, але у деяких випадках може бути виправданим	43	32,6
Вважаю, що у наших умовах самосуд – це єдиний спосіб покарати злочинців	1	0,8

34. Якщо вам стали відомі потенційні злочини з боку військового керівництва чи конкретних військових, то як, на вашу думку, потрібно діяти?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Краще проігнорувати таку інформацію і не надавати їй розголосу	0	0
Потрібно спробувати вирішити певну проблему непублічно	29	21,8
Варто публічно повідомити про такі факти і підкріпити їх доказами	29	21,8
Все залежить від конкретної ситуації. Інколи таку інформацію варто публікувати, а в інших випадках краще утриматись	62	46,6
Інше	3	2,3
Важко сказати	9	6,8

35. Як ви вважаєте, чи може бути виправдано застосування тортур (катувань) до ворогів під час бойових дій?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Ні, цього не дозволяє закон	57	42,9
Ні, це суперечить принципам гуманізму	55	51,4
Так, мета виправдовує засоби – якщо треба добитися необхідних відомостей	5	3,8
Так, бо це адекватна відповідь на такі ж дії ворога	5	3,8
Важко сказати	11	8,3

36. Чи пов'язана ваша журналістська діяльність із війною?

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Так, це одна з головних тем моєї роботи	37	27,8
Так, певним чином, хоча ці теми й не головні в моїй роботі	75	56,4
Ні, моя діяльність ніяк не пов'язана із війною	21	15,8

Соціально-демографічні характеристики

37. Стать

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Чоловіча	55	41,2
Жіноча	77	58,8

38. Вік

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
18–34 роки	35	26,3
35–54 роки	69	51,9
55+ років	29	21,8

39. В якому ЗМІ ви працюєте?*(У разі, якщо ви працюєте у кількох ЗМІ, можна дати кілька відповідей)*

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Інформаційна агенція	9	6,8
Газета	22	16,5
Журнал	3	2,3
Радіо	20	15,0
Телебачення	37	27,8
Інтернет-видання	62	46,6
Громадська організація медійників	13	9,8
Інше	3	2,3

40. Тип населеного пункту

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Київ	48	36,4
Місто з населенням понад 500 тисяч жителів	27	20,5
Місто з населенням 100–499 тисяч	39	29,3
Місто з населенням 50–99 тисяч	10	7,6
Селище міського типу	8	6,1
Село	0	0

41. Вкажіть будь ласка, регіон вашого постійного проживання до 24 лютого 2022 року (початку російського вторгнення)

	Кількість відповідей	Кількість відповідей, %
Київ та Київська область	48	36,4
Захід (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Рівненська, Волинська, Закарпатська, Чернівецька, Хмельницька області)	20	15,2
Центр (Житомирська, Сумська, Чернігівська, Кіровоградська, Вінницька, Полтавська, Черкаська)	39	29,5
Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, тимчасово окупована АР Крим)	8	6,1
Схід (Дніпропетровська, Харківська, Запорізька, Донецька, Луганська)	17	12,9

ВИКЛИКИ ДЛЯ СВОБОДИ СЛОВА
ТА ЖУРНАЛІСТІВ В УМОВАХ ВІЙНИ:
СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

